

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

До захисту допустити

Завідувач кафедри

Олена СТУЛІКА

«20» грудня 2022 р.

**ОСОБЛИВОСТІ СЕНСУ ЖИТТЯ СУЧАСНИХ ЮНАКІВ ТА ЇХ
БАТЬКІВ»**

Кваліфікаційна робота здобувача вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Практична психологія»
Крючкової Ганни Євгеніївни

Науковий керівник:

Блашкова Олена Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології

Рецензент:

Дуткевич Тетяна Вікторівна
кандидат психологічних наук,
професор, професор кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою ЄКТС 74 С

Секретар ЕК Анастасія ВАГАБОВА

«20» грудня 2022 р.

Київ – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОШУКУ СЕНСУ ЖИТТЯ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	8
1.1. Сенс життя як соціально-психологічна категорія	8
1.2. Соціальна ситуація розвитку в ранньому юнацькому віці.....	13
1.3. Роль ідентичності в визначенні життєвих планів старшокласників.....	23
Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2 ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ СЕНСУ ЖИТТЯ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ТА В ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ.....	29
2.1. Особливості пошуку сенсу життя в ранній юності.....	29
2.2. Складові сенсу життя як категорії дорослого віку.....	34
2.3. Взаємодія юнаків з батьками у пошуку сенсу життя.....	37
Висновки до розділу 2.....	46
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ЮНАЦЬКОМУ ТА ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ.....	49
3.1. Планування та обґрунтування методів дослідження.....	49
3.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження...	52
3.3. Розробка рекомендацій щодо активізації пошуку життєвого сенсу юнаків.....	60
Висновки до розділу 3.....	72
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Пошук сенсу життя є одним з фундаментальних питань життєдіяльності людини. Феномен пошуку сенсу життя людиною є одним з основних напрямків наукових досліджень в області філософії, соціології та психологічної науки. З позиції психологічного дослідження зазначеного феномену особливу увагу приділяють віковій періодизації процесу пошуку сенсу життя через зміни світогляду людини, пов'язані зі становленнями пріоритетів, характерних для того чи іншого віку.

У віковій психології особливим з позиції цікавості дослідження є період ранньої юності людини. Це пов'язано з тим, що у юнацькому віці відбувається стрімкий фізичний та психологічний розвиток особистості, у цей період людина досягає високого рівня інтелектуального розвитку, значно збагачує свій ментальний досвід, а також дуже активно розвиває власну індивідуальність, формує цілісний Я-образ.

У період ранньої юності людина починає самовизначатися у своїх майбутніх життєвих та професійних планах. У період ранньої юності людина виходить на певний рубіж зрілості, що супроводжується завершенням бурхливого фізичного росту та розвитку її організму, а також активним перебігом процесу первинної соціалізації. Юнацтво є особливою соціально-психологічною, демографічною групою, для якої є властивими специфічні цінності, мова та певні норми поведінки, своєрідний стиль, характер проведення дозвілля, високий рівень рішучості в реалізації власних задумів.

Основним соціальним завданням на цьому етапі розвитку людині є її соціальне та особистісне самовизначення, а також активне формування світогляду. Процес формування світогляду особистості у ранньому юнацькому віці є тісно пов'язаним з проблемою пошуку сенсу життя, що прослідковується у роздумах унаків про себе та власне призначення та роль в житті суспільства.

Процес пошуку сенсу життя, визначення основних ціннісних орієнтацій допомагає особам юнацького віку будувати власний життєвий шлях як цілісний процес, а також максимально використати свої здібності та можливості оточуючого середовища у вирішенні життєвих проблем та досягненні вагомих цілей.

Потреба пошуку сенсу життя знаходить своє відображення у тому, що без появи у підлітків цінностей, що визначають сенс існування, їхня життєдіяльність не відповідатиме власним можливостям та не буде спрямованою у майбутнє. Загальні світоглядні пошуки у підлітковому віці знаходять відображення у побудові життєвих планів, що є дуже важливим у процесі становлення мотиваційної сфери особистості.

Проблемі психічного розвитку людини присвячено численні наукові роботи зарубіжним вчених: Р. Бернса, Е. Еріксона, К. Роджерса, А. Маслоу, Р. Мейлі, які ґрунтуються на ідеях цілісності та унікальності особистості людини та її високої самоцінності. Проблема психічного розвитку дитини присвячено дослідження зарубіжних вчених З. Фрейда, Е. Еріксона, Ж. Піаже, а також вітчизняних науковців: Т. Дуткевич, Т. Піроженко та інших.

Так, наприклад, дослідницею О. Кононко було розглянуто в своїх роботах самолюбність, як базову якість особистості та основну складову життєвої компетентності людини.

Проблемі формування особистості у період ранньої юності присвячено роботи І. Кона, В. Мерлін, О. Кучменко, О. Лічко та ін. Вивченню проблеми визначення особистості власної ідентичності у період раннього юнацтва присвячено наукові праці Е. Еріксона, Дж. Марша та С. Хаузер.

Не зважаючи на численну кількість праць науковців з вікової психології та особливостей психічного становлення особистості у підлітковому віці, проблемі визначення особливостей пошуку сенсу життя особистості у ранньому юнацькому віці на сьогодні приділено недостатньо

уваги, що свідчить про необхідність проведення дослідження у даному напрямку та вказує на актуальність обраної проблеми. Адже, визначення сенсу життя особистістю у період її дорослішання, тобто у ранньому юнацькому віці, значною мірою впливає на самовизначення людини у її подальшому житті.

Неохідно відмітити також відсутність спеціальної психологічної роботи у системі шкільної психологічної служби в напрямку допомоги щодо визначення особою сенсу життя у період раннього юнацтва. Пошук психологічних аспектів, які б забезпечили появу спонукальних важелів щодо пошуку сенсу життя юнаками визначає актуальність дослідження обраної проблеми.

Об'єкт дослідження – сенс життя особистості.

Предмет дослідження - особливості пошуку сенсу життя особистістю у період раннього юнацтва.

Мета дослідження полягає у теоретичному та емпіричному вивченні психологічних аспектів пошуку сенсу життя особистістю у період раннього юнацтва.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз наукової літератури з дослідження проблематики сенсу життя особистості.
2. Визначити особливості процесу пошуку сенсу життя у період раннього юнацтва.
3. Провести порівняльний аналіз процесу пошуку життя у юнацькому на дорослому віці.
4. Провести емпіричне дослідження ціннісних орієнтацій старшокласників, діагностику міжособистісних відносин, дослідити вплив соціального оточення на визначення старшокласниками сенсу життя.
5. Розробити практичні рекомендації щодо активізації пошуку життєвого сенсу юнаків.

Методи дослідження: теоретичний аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових джерел, метод бесіди, метод спостереження, метод тестування, метод опитування.

Емпіричне дослідження було проведено за наступною програмою.

1. Діагностика ціннісних орієнтацій в ранньому юнацькому віці. Діагностику ціннісних орієнтацій старшокласників та її вплив на визначення сенсу життя було проведено за допомогою методики М.Рокича „Ціннісні орієнтації”.

2. Діагностика міжособистісних відносин в ранньому юнацькому віці. Діагностику міжособистісних відносин було проведено за допомогою методики незакінчених речень, виявлено вплив соціального оточення на визначення старшокласниками сенсу життя.

3. Діагностика показників сенсу життя в ранньому юнацькому віці.

З метою вивчення показників сенсу життя в ранньому юнацькому віці було використано метод бесіди та спостереження. Метод бесіди допоміг встановити соціально-психологічну готовність підлітків до дорослого життя.

4. Діагностика локусу контролю старшокласників.

Діагностику суб'єктивного контролю старшокласників було проведено за допомогою тесту-опитувальника, розроблений Є. Бажіним на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера.

З метою вивчення проблеми сенсу життя в ранньому юнацькому віці нами було проведено емпіричне дослідження. Загальна кількість учасників, які приймали участь у дослідженні - 26 старшокласників, віком 16-17 років. Серед них 14 хлопців та 12 дівчат.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у цінності отриманих практичних результатів аналізу, які можуть бути використані у роботі практичного психолога у процесі визначення напрямків роботи щодо формування світоглядних позицій старшокласників та визначення ними сенсу життя.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОШУКУ СЕНСУ ЖИТТЯ В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Сенс життя як соціально-психологічна категорія

Пошук людиною сенсу власного життя є центральною проблемою філософських, релігійних і соціально-етичних та психологічних досліджень вже досить тривалий час. Майже з початком життя на землі людина починає замислюватися над його сутністю та власною роллю у житті оточуючого світу. Вченим, психологом В. Франклом було зауважено, що для людини є специфічним проявом її психологічного розвитку є не тільки формулювання запитань щодо сенсу власного життя, а й ставлення під сумнів питання і самого існування цього сенсу [20].

Не тільки складності соціального буття провокують появу у людини інтересу до проблем сенсу життя. Згаданий інтерес в першу чергу формується у людини у процесі її соціалізації, залучення її до норм життя та культури суспільства, у процесі навчання та засвоєння накопиченого попередніми поколіннями досвіду, а також у процесі спілкування з іншими людьми.

Процес соціогенезу особистості починається із засвоєння дитиною готових взірців поведінки інших, а задоволення визначених не до кінця вищих соціальних потреб відбувається шляхом наслідування. При цьому практично відсутньою є критична оцінка зазначених потреб. Тільки у період духовного дозрівання, яке відбувається у підлітковому віці, особистість вперше зустрічається з проблемою пошуку сенсу життя.

Картина світобудови оточуючих дорослих є як правило взірцем для дитини та є непохитною і такою, що не піддається сумніву. Перші спроби особистості зрозуміти тайну людського буття, що є характерними для

юнацького віку, пошук власного ідеалу у житті спричиняють відкриття неоднозначності людського існування.

Зазанчене дуже часто виявляється причиною конфлікту між особистістю, яка формується, та соціальним оточенням, до якого вона є належною. Сумніви щодо недосконалості життя та світу дорослих стають причиною відмови наслідування поведінки дорослих та пошуку нових ідей та ідеалів щодо побудови самостійного життєвого шляху та обрання власної лінії поведінки.

Проблема пошуку сенсу життя є актуальною не тільки для осіб підліткового віку, а також для дорослих людей. Кожна особа є здатною усвідомлювати власне життя, а також життя оточуючих людей, виходячи з позиції власного світогляду і свого місця у суспільстві. Формування уявлень людини про ідеали та сенс життя вимагає від неї наповнення їх конкретним змістом. Знаходження сенсу життя є можливим завдяки зв'язку людини з зовнішнім світом, різноманітності суспільних відносин, в яких перебуває людина.

Отже, *сенс життя* можна визначити як індивідуальну реалізацію людиною її універсального зв'язку з соціумом, за умови визнання цим соціумом самоцінності особистості, а також розуміння ролі особистості у відносинах «особистість — суспільство» [36].

Сенс життя також можна розглядати як певну життєву мету особистості, досягнення якої передбачає формування нею певного завдання на тривалий період часу. Свідомо обрана мета життя, або іншими словами знайдений сенс життя, стає керівництвом до дії особистості.

В історії розитку філософії та психологічної науки зустрічається значна кількість різноманітних думок вчених щодо їх уявлень про сенс життя людини. Зміст цього поняття значною мірою залежить від становища особистості у соціумі, від їх потреб, інтересів [3].

У психології *сенса життя* вивчається переважно під кутом зору того, як і під впливом яких чинників відбувається формування сенсу життя в індивідуальному розвитку, і як *сенса життя*, що сформувався, або його відсутність впливає на життєдіяльність і свідомість особи [3].

Сенса життя психологами визначається як «більш менш адекватне переживання інтернаціональної спрямованості власного життя», «концентровану описову характеристику найбільш стержневої і узагальненої динамічної смислової системи, відповідальної за загальну спрямованість життя суб'єкта як цілого» [3].

З. Фрейд вважав, що *сенса людського життя* - бути щасливим, отримувати різноманітні насолоди і задоволення. Необхідно не допускати хвороб, нещастя. Вчений вважав, що людина відчуває величезне задоволення, насолоджуючись прекрасним[35].

Е. Фромм, учень З. Фрейда, писав: «Життя повинне мати *сенса*. Люди тягнуться до усього позитивного (щастю, любові, вірності)» [3].

У теорії В. Франкла поняття сенсу життя займає центральне місце. Прагнення до пошуку і реалізації людиною сенсу життя В. Франкл розглядає як природжену мотиваційну тенденцію, властиву усім людям і що є основним двигуном поведінки і розвитку особистості. Відсутність сенсу виступає причиною багатьох психічних захворювань, у тому числі специфічних «ноогенних неврозів», і різних видів поведінки, що відхиляється. Хоча *сенса життя* кожної людини унікальний, існують і смислові універсалії - цінності, що є узагальненими типовими сенсами [13].

За В. Франклом, людина не може втратити сенсу життя ні за яких обставин, *сенса життя* завжди може бути знайдений.

В. Франкл вважає, що людина може набути сенсу життя трьома шляхами:

- 1) у справі, спрямованому на досягнення соціально-значимих цілей;
- 2) в переживанні гуманістичних цінностей;

3) зайнявши певну позицію по відношенню до обставин свого життя.

У літературі з проблеми сенсу життя зазвичай підкреслюється позитивне значення цього феномену в житті людини. Проте факти показують, що сенс життя може грати як конструктивну, так і деструктивну роль у формуванні особистості.

В зв'язку з цим дуже актуальною є проблема *адекватності сенсу життя*. Це - проблема умов, при яких сенс життя як психологічна освіта може виконати свою основну функцію, - дати людині відчуття задоволення життям, а у вищих своїх проявах досягти відчуття щастя.

В. Франкл дав дуже детальну характеристику потребі людини в пошуку сенсу життя. На його думку, пошук мети свого існування притаманний людям, як вміють мислити, що забезпечили до того ж усі свої базові потреби [50].

Життєві орієнтації кожної людини - це набір властивих тільки цій особі цінностей і цілей, які вона вибрала як засадничі свого існування. Особливість цієї потреби полягає в унікальності її розуміння кожною людиною, а, отже, неможливо визначити готові кліше найбільш успішних цілей існування, що і створює труднощі їх вивчення і розвитку.

Найгостріше ж проблема визначення свого місця в соціумі, розуміння того, заради чого варто жити, стоїть перед випускниками шкіл. В. Франкл вказував на той факт, що екзистенціальна фрустрація - феномен втрати сенсу життя і розвитку в зв'язку з цим особливого виду депресивного стану - притаманний в основному молоді, яка вміє мислити.

Про актуальність проблеми пошуку сенсу життя у ранньому юнацькому віці говорить більшість зарубіжних та вітчизняних вчених. Особливості пошуку сенсу життя детальніше буде розкрито у наступних підрозділах роботи [13].

Розглядаючи *сенс життя* саме як психологічний феномен, слід підкреслити, що одна з основних його характеристик - багатозначність:

діалектика життя, що двоїться, властива і цьому феномену - надбання сенсу життя ще не гарантує позитивного становлення особи.

Парадоксальний факт: втративши сенс існування, людина може позбавити себе життя, але в той же час вона жертвує життям заради реалізації певного сенсу життя. Дуже багато що залежить від змістовної характеристики цього феномену, його адекватності. Мабуть, слід виділити різні рівні сенсу життя по мірі його позитивного або негативного впливу на життя людини, становлення його особи. У плані цієї логіки ми і розглянемо проблему оптимального сенсу життя [38].

Річ у тому, що в понятті «Адекватність сенсу життя», що сполучає в собі його «реалістичність» і «конструктивність», головною є ознака відповідності сенсу життя зовнішнім і внутрішнім чинникам.

Але людина нерідко виходить за рамки звичайної «відповідності» - в максимально реалізовує свої можливості, досягаючи високих результатів як в конкретній діяльності, так і в розкритті власної індивідуальності.

Оптимальний сенс життя можна охарактеризувати як гармонійну структуру смисложитєвих орієнтацій, істотно обумовлюючи високу успішність в різних областях діяльності, максимальне розкриття здібностей і індивідуальності людини, її емоційний комфорт, що проявляється в переживанні повноти життя і задоволеності ним. Розглянемо деякі аспекти цього феномену.

«Ситуаційний» аспект оптимального сенсу життя. Оптимальний сенс життя, будучи динамічною структурною ієрархією, може істотно змінюватися під впливом ситуації, тих або інших умов [20].

Соціальні катаклізми, різка зміна звичних стереотипів можуть істотно позначитися на характері сенсожитєвих орієнтацій людини.

Оптимальний сенс життя - такий рівень сформованих житєвих орієнтацій, при якому людина набуває здатності в ході реалізації своєї

«головної лінії життя» враховувати реалії сьогодення і одночасно мати владу над ситуацією, перетворювати обставини і власну поведінку [30].

1.2. Соціальна ситуація розвитку в ранньому юнацькому віці

Протягом юнацького віку особистість досягає, високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує ментальний досвід, уперше масштабно роздивляється свій внутрішній світ, свою індивідуальність, формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах, усвідомлено спрямовує свій погляд у майбутнє, що свідчить про перехід її до етапу дорослості. В період ранньої юності старшокласник опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позиції майбутнього, шукає сенс свого життя.

Якщо розглядати розвиток тільки як зміну психічних функцій, то всі основні новоутворення вже закінчились у підлітковому віці, закріплюючись та удосконалюючись у старшокласників. Тому, деякі автори розглядають ранню юність як період завершення новоутворень, що виникли у підлітковому віці. І цей період з 11—12 до 17—18 років називають підлітковим.

Але розглядати розвиток старшокласника таким чином було б помилково. Кожен віковий період важливий сам по собі у житті окремої людини. Незалежно від зв'язку з іншими віковими періодами. Адже тільки з притаманною цьому віку соціальною ситуацією розвитку відбуваються досить істотні зміни особистості. [19]

На думку І. Кона [45], нова соціальна позиція старшокласника змінює для нього значущість навчання. У порівнянні з підлітками інтерес до навчання у них підвищується. Це пов'язано з тим, що складається нова мотиваційна структура учіння. Домінуюче місце займають мотиви, пов'язані з самовизначенням та підготовкою до самостійного життя. Ці мотиви отримують особистісний сенс та стають дійовими.

Старшокласники, для яких головною є навчально-професійна діяльність, починають розглядати навчання як необхідну базову передумову майбутньої професійної діяльності. Саме у старшому шкільному віці проявляється свідоме позитивне ставлення до навчання. Їх цікавлять переважно ті предмети, які будуть потрібні у подальшому житті, їх знову починає хвилювати успішність навчання. Різноманітні ознаки юнацтва як особливої соціально-психологічної, демографічної групи, якій властиві специфічні цінності, мова і норми поведінки, стиль, дозвілля, рішучість в реалізації задумів, є свідченням властивості тільки йому соціальної, психологічної ситуації розвитку [4].

Утверджуючись у світогляді, самоусвідомлюючись і самовизначаючись, прагнучи індивідуальної неповторності, юнаки і дівчата виявляють значно вищий, ніж у підлітковому віці, рівень навчальної діяльності, комунікативності, починають узгоджувати у своєму баченні майбутнього близьку і віддалену перспективи, нерідко переживаючи при цьому кризу ідентичності.

Досліджуючи розвиток особистості в ранній юності, науковці розглядають його *натуральний і соціальний типи* [4;8;9;17;32;37].

Звернемо свою увагу на *натуральний тип* розвитку, тобто процеси фізичного дозрівання юнака-дівчини. Ранню юність небезпідставно вважають перехідним віком.

Біологічним критерієм переходу від дитинства до зрілості є фізичне, зокрема статеве, дозрівання. Процеси дозрівання відбуваються нерівномірно. Це проявляється на міжіндивідуальному рівні, оскільки в 15 років один старшокласник може бути постпубертатним (статевозрілим) юнаком, другий - пубертатним (який статевозриває) підлітком, а третій - допубертатною (в якого ще не настав період статевого дозрівання) дитиною, так і на внутрішньо-індивідуальному рівні (різні біологічні системи однієї і тієї людини не дозрівають одночасно) [32].

Відбуваються значні зміни в серцево-судинній системі: збільшується просвіт кровоносних судин, об'єм і продуктивність роботи серця, що забезпечує нормальний кровообіг за різних у тому числі й напружених, станів організму. Продовжується функціональний розвиток нервових клітин головного мозку. Умовні зв'язки в ранньому юнацькому віці характеризуються вищою стійкістю та більшими можливостями до переключення.

На цьому віковому етапі у більшості юнаків і дівчат завершується статеве дозрівання. У дівчат уже сформовані вторинні статеві ознаки, внутрішні статеві органи продовжують інтенсивно рости, завершується формування жіночого типу статури тіла. У юнаків відбувається інтенсивне формування вторинних статевих ознак та чоловічого типу статури тіла.

Проаналізуємо соціальний ряд розвитку. Перехід від дитинства до дорослості в людському суспільстві передбачає залучення дитини до оволодіння нею системою знань, норм і навичок, завдяки яким індивід може створювати матеріальні та духовні цінності, виконувати суспільні функції і нести соціальну відповідальність. Тобто ранній юнацький вік пов'язаний із процесом соціалізації [17].

На соціалізацію юнаків і дівчат впливають умови та перебіг психічного й особистісного розвитку. Залежно від їхніх індивідуально-психологічних особливостей виокремлюють такі типи соціалізації [19]:

- соціалізація, яка супроводжується серйозними проблемами в поведінці, конфліктними ситуаціями, труднощами у засвоєнні соціальних ролей тощо;
- плавна, розмірена соціалізація. За такого її перебігу юна особистість включається в доросле життя порівняно легко, не завдаючи клопоту батькам і педагогам;

- соціалізація, яка характеризується швидкими, стрибкоподібними змінами, що ефективно контролюються особистістю. Таким юнакам і дівчатам властивий високий рівень самоконтролю, самодисципліни.

На нашу думку, особливості цих типів соціалізації по-різному виявляються у життєдіяльності хлопців і дівчат.

Як правило, дівчата випереджають у соціальному розвитку хлопців. Вони глибше й ефективніше засвоюють соціальні ролі, покладають на себе відповідальність за своє життя. У виборі професії, навчального закладу міжстатеві відмінності не простежуються [47].

Соціальна ситуація розвитку в старшому шкільному віці зумовлена особливостями перебування учня на порозі самостійного життя, необхідністю особистісного і професійного самовизначення, вибору життєвого шляху. Психологічним центром ситуації розвитку старшокласників стає вибір професії, внаслідок чого у них формується своєрідна внутрішня позиція [47]. Своєрідність її зумовлена зорієнтованістю у майбутнє, сприйняттям теперішнього крізь призму цієї основної спрямованості особистості.

Суттєвою особливістю внутрішньої особистісної позиції старшокласника є зміна характеру потреб, які з безпосередніх перетворюються на опосередковані, усвідомлені та довільні.

Учень може керувати своїми потребами і прагненнями, складати життєві плани, що засвідчує досить високий рівень особистісного і соціального розвитку. На цьому віковому етапі відбувається формування механізму цілетворення, основними проявами якого є наявність у людини певного задуму, плану життя, життєвої мети, проекту цілі, загального досвіду свого буття. Цей механізм пов'язаний із прагненням і здатністю старшокласника здійснювати самопроекцію на майбутнє [17].

Йдеться про його прагнення і здатність ставити конкретні цілі, переносити себе в майбутнє, вибудовувати своє реальне життя з проекцією

на майбутнє. Нова внутрішня позиція учня старших класів змінює важливість для нього змісту, мети і завдань навчання. Він оцінює своє навчання з огляду на його значущість для власного майбутнього, особливо для вибору професії.

Закінчуючи школу, старшокласники повинні бути психологічно готовими до дорослого життя. Поняття «психологічної готовності» передбачає у даному випадку наявність потреб та здібностей, що дозволяють випускнику школи найповніше реалізувати себе у професійній діяльності, громадському житті, майбутньому сімейному житті [39].

Передусім, це потреба спілкуванні з іншими людьми, потреба та здатність творчо працювати, по-друге, вміння теоретично мислити, орієнтуватися у різноманітних подіях, які відбуваються у сучасному світі, що виступає у формі наукового, теоретичного світогляду, по-третє, наявність розвиненої рефлексії, за допомогою якої забезпечується свідоме та критичне ставлення до себе.

Таким чином, соціальна позиція юнаків і дівчат зорієнтована на здобуття статусу самостійної дорослої людини. У зв'язку з цим старшокласники виявляють підвищений інтерес до способу життя дорослих, що сприяє їх життєвому і професійному самовизначенню. Розширюється коло їх дружнього спілкування з однолітками за одночасного підвищення, порівняно з підлітками, вибіркової особистісних контактів і уподобань.

У ранній юності основними є потреби в самореалізації, самовираженні, з'ясуванні сенсу життя. На основі зовсім нової соціальної мотивації розвитку відбуваються суттєві зміни у змісті і співвідношенні провідних мотиваційних тенденцій. Передусім це виявляється в упорядкуванні, інтегруванні системи потреб і світогляду, який активно формується у цю пору [47].

Старші школярі не просто пізнають навколишню дійсність, у них виникає потреба сформулювати власні погляди на мораль, на світ, ставлення до нього, розібратись у своїх особистісних і життєвих проблемах. У зв'язку з цим прийняття рішень набуває в них соціального спрямування.

На думку І. Кона [41], під впливом світогляду виникає досить стійка ієрархічна система цінностей, яка зумовлює формування поглядів та переконань старшокласників.

Погляди і переконання стають суворим контролером бажань, перетворюються на мотиви діяльності, спонукають до самопізнання, самовдосконалення, самовизначення. У цьому процесі виникає соціально-спрямований мотив професійного самовизначення [47]. У ранній юності вибір професії здійснюється на основі попередньої підготовки дитини, уважного аналізу діяльності, яку юнаки хочуть обрати як свою професію, врахування неминучих у майбутньому труднощів [42].

На думку В. Кутішенка [17], старшокласники здатні зважувати зовнішні і внутрішні обставини процесів, ситуацій, що дає змогу приймати достатньо усвідомлені рішення. А це означає, що в процесі формування соціально спрямованих мотивів внутрішня позиція особистості починає відігравати провідну роль. Чим соціально зрілішим є юнак чи дівчина, тим більше його прагнення спрямовані в майбутнє, тим активніше формуються у нього пов'язані з перспективою життя мотиваційні настанови.

У соціально незрілих юнаків і дівчат переважають мотиви, пов'язані із задоволенням потреб, які виникають у їх теперішньому. Старші школярі починають усвідомлювати процес формування окремих мотивів, що зумовлює глибше й адекватніше розуміння внутрішніх причин учинків інших людей. Етична оцінка будь-якого вчинку зміщується з оцінки його наслідків на оцінку причин, мотивів, які спонукали до вчинку [17].

На нашу думку, з розвитком соціальної зрілості особистості в її відомості відображається процесуальність формування конкретного наміру, мотиву, ширшим стає мотиваційне поле. При цьому більше уваги приділяється прогнозуванню наслідків запланованих дій і вчинків не тільки з прагматичних, а й з морально-етичних, духовних позицій.

Як відзначає Л. Василенко [47], у ранньому юнацькому віці інтенсивно формується світогляд — система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини [47,с.246]. Звичайно, його основи закладаються ще в попередніх вікових періодах. Засвоєні раніше моральні норми, ідеали, принципи, правила поведінки зводяться у цілісну систему, яка дає змогу не тільки зрозуміти навколишній світ, а й оцінити його, знайти себе в ньому, визначити своє ставлення до нього та сенс свого життя. Ці світоглядні пошуки нерідко зумовлюють переоцінку цінностей.

Формування світогляду включає в себе соціальну орієнтацію особистості — усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової), вибір свого майбутнього соціального становища і шляхів його досягнення [45]. Критично оцінюючи свій життєвий шлях і свої стосунки зі світом, юнак відчуває себе суб'єктом життєдіяльності, здатним самостійно діяти і приймати рішення на основі свідомо поставленої мети і попередніх рішень.

Вирішальне значення для формування світогляду має громадська активність учнів, яка сприяє збагаченню їхнього морального та соціального досвіду, засвоєнню соціальних та етичних норм поведінки, виникненню певного ставлення до різних соціальних феноменів (релігії, культури, політики, ідеології, нації, влади, держави, освіти, спорту тощо) [19].

Формування світогляду є результатом та умовою все глибшого усвідомлення старшокласником себе як особистості з відповідною системою ставлень до всього, що його оточує, та до себе.

До закінчення школи юнак стає людиною, яка має певні моральні, соціально-політичні, економічні, наукові, культурні, релігійні та інші погляди, хоч і не завжди правильні, зате досить стабільні. Поглядам на світ сучасного юнацтва властиві різноманітні, по-своєму аргументовані точки зору, серед яких немає ні абсолютно істинних, ні хибних, і між якими йому доводиться обирати.

Ми вважаємо, що така соціально-психологічна ситуація має як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивне - полягає в тому, що відсутність єдиного та однозначного світоглядного орієнтира спонукає юнаків і дівчат думати і самостійно приймати рішення.

Це сприяє становленню в них зрілої особистості з незалежними судженнями, внутрішньою свободою і особистою відповідальністю, власними поглядами, переконаннями, готової їх відстоювати. Негативне проявляється в розподілі молодих людей на групи, які суттєво відрізняються за рівнем соціальної та морально-світоглядної зрілості, у швидкому розвитку одних і відставанні інших.

Таким чином, у розвитку спонукальної сфери у ранній юності існують і певні статеві відмінності. Як свідчать дослідження, у дівчат більше виражений мотив спілкування, у хлопців — мотиви саморозвитку, самореалізації, розвитку особистості. І дівчата, і хлопці формують свої життєві плани лише на найближче майбутнє, про віддалену перспективу багато з них ще не задумується.

У життєдіяльності старших школярів важлива роль належить їхньому спілкуванню з ровесниками [47,с.249]. Дослідження довели, що цьому процесу власні певні тенденції. Серед них: розширення сфери спілкування, індивідуалізація (вибірковість) спілкування.

Розширення сфери спілкування виявляється у збільшенні часу, який учні витрачають на спілкування (три-чотири години в будні, сім-дев'ять годин у вихідні), в суттєвому розширенні його соціального простору (серед найближчих друзів старшокласників — учні інших шкіл, училищ, студенти вищих навчальних закладів), географії, в очікуванні спілкування (в активному пошуку його, постійній готовності до комунікативних контактів).

На думку М. Савчина [47], індивідуалізація (вибірковість) спілкування, індивідуалізація стосунків характеризується чітким відмежування їх суті від оточення, високою вибірковістю у дружбі та рівнем вимог до спілкування в

парі. У розширенні сфери спілкування реалізується потреба переживати нові враження, набувати новий досвід, відчувати себе у новій ролі, а також потреба у його вибірковості, самовиявленні та розумінні з боку інших. Задоволення цих проблем пов'язане з глибокими особистісними переживаннями школярів.

І.С.Кон [37] вважає, що емоційна прив'язаність у міжособистісних стосунках на етапі юнацького віку реалізується у дружбі, яка є школою саморозкриття особистості, розуміння іншої людини. Великого значення в формуванні сенсу життя в ранньому юнацькому віці відіграє спілкування старшокласників з дорослими [48].

Особистісний розвиток у ранній юності особливо залежить від стосунків з дорослими, які доповнюють спілкування з однолітками. Тематику спілкування старшокласників з дорослими є навчання, вибір майбутньої професії, міжособистісні стосунки, захоплення, норми моралі, минуле, теперішнє і майбутнє дитини, атмосфера у сім'ї тощо. Звернення до дорослих зумовлене переконаністю юнаків, що проблеми життєвого самовизначення неможливо розв'язати у спілкуванні з ровесниками, оскільки їхній соціальний досвід ще недостатній для цього [37].

Основною умовою спілкування з дорослими є довіра [47,с.250]. Старшокласники щиріші у спілкуванні з ровесниками, оскільки переконані, що ті розуміють їх краще, ніж дорослі. Дослідження свідчать, що спілкування з однолітками має довірливий характер у 88% старшокласників, в той час як з батьками — лише: 29% (переважно з матерями), нерегламентоване спілкування з учителями — у 4%. Відсутність довіри у вирішенні проблем особистісного та професійного самовизначення є однією з причин тривоги, яку юнаки відчують у спілкуванні з батьками і тими дорослими, від яких вони залежать.

Для старших школярів нестерпними є прямі спонування, втручання дорослих в їхні справи. Вони потребують тактової допомоги, на основі якої

виникає довіра. Конфлікти з батьками і вчителями завжди є результатом помилок як дітей, так і дорослих. Адже свідчать про необхідність коригування позиції дорослих стосовно старших школярів.

Велику роль в розвитку та формуванні юнака відіграє інтимне спілкування [47,с.250]. Побачення у ранній юності забезпечують задоволення багатьох важливих соціально-психологічних потреб особистості. До таких потреб передусім належать:

- 1) можливість розважитися; повеселитися з ровесниками протилежної статі;
- 2) прагнення соціалізуватися, пізнати представника протилежної статі, оволодіти відповідними способами міжособистісної взаємодії;
- 3) бажання підвищити свій статус у групі ровесників, з'явившись серед них зі своїм хлопцем чи дівчиною;
- 4) можливість установити стосунки з представниками протилежної статі для вибору дружини чи чоловіка;
- 5) набуття сексуального досвіду або одержання сексуального задоволення;
- 6) прагнення знайти друга протилежної статі, з яким можна спілкуватися та мати спільні інтереси;
- 7) встановлення тісних, глибоко особистісних стосунків з людиною протилежної статі з метою самовираження.

На нашу думку, міжособистісне спілкування на етапі ранньої юності є важливим чинником розвитку особистості. Спілкування з ровесниками характеризується розширенням його сфери. Емоційна прив'язаність у міжособистісних стосунках реалізується у юнацькій дружбі.

Таким чином, у сфері інтимних стосунків старшокласники задовольняють свої важливі емоційно-психологічні потреби. Основною умовою спілкування з дорослими є довіра.

1.3.Роль ідентичності в визначенні життєвих планів старшокласників

Психологічним новоутворенням періоду раннього юнацтва є особистісне самовизначення підлітка, що у свою чергу виглядає, як потреба підлітків у зайнятті певної внутрішньої позиції дорослої людини, в усвідомленні свого місця у суспільстві, у розумінні себе та своїх можливостей [47,с.237].

Для позначення зазначеного феномену науковці використовують поняття «ідентичність», яке означає усвідомлену певним індивідом самототожність. Головна ознака підліткового періоду - це потреба молодій людині зайняти внутрішню позицію дорослого, обрати майбутню професію, усвідомити себе повноцінним учасником суспільства, виробити власний світогляд та обрати власний життєвий шлях.

Самовизначення підлітка означає не досягнення повної автономії від дорослих, а його орієнтацію на визначення власного місця у дорослому житті [19,с.234].

У вітчизняній психології використовується поняття «самовизначення», яке є подібним до поняття «ідентичність».

Поняття «ідентичність» було запропоноване американським вченим Е. Еріксоном [38], та означає психосоціальну тотожність, яка дозволяє особистості усвідомлювати себе частиною навколишнього світу та визначати власну систему цінностей, ідеалів, життєвих планів, соціальних ролей за умови використання відповідної форми поведінки [38].

Канадським психологом Ж. Маршею було встановлено 4 типові формування ідентичності, які полягають у:

1. Невизначеній ідентичність.
2. Наперед зумовленому, приреченому варіанті розвитку.
3. Пробі ролей або мораторію у спробі виробити ідентичність.

4. Реалізований, тобто зрілій ідентичності [41].

Невизначена ідентичність означає, що підліток не пройшов через випробування, які пов'язані з самовизначенням. Наперед зумовлена ідентичність означає, що молода людина раніше визначеного терміну включилася у систему дорослих взаємин, найчастіше під чужим впливом, що у свою чергу є несприятливим фактором формування особистісної зрілості підлітка. Під час проби ролей молода людина інтенсивно намагається знайти власне місце у житті. Реалізована або зріла ідентичність передбачає закінчення кризи підліткового віку, формування в особистості відчуття само ідентичності та власної визначеності. На етапі зрілої ідентичності особистість переходить до процесу самореалізації.

Так, після проходження етапу невизначеної ідентичності підліток може перейти до інтенсивного випробовування різних соціальних ролей, а може залишитися на початковому рівні, не відчувши на собі труднощі та позитивні відчуття від процесу самовизначення. Невизначена ідентичність є пов'язаною з інфантильним бажанням підлітка як можна довше не вступати у доросле життя, для таких підлітків характерними є стійкий стан тривоги та почуттям ізоляції та внутрішнє спустошення.

Зазначений вид ідентичності також може проявлятися як відкрите несприйняття підлітком соціальних ролей, що є бажаними для його сім'ї та найближчого оточення, як прагнення стати «нічим», у випадку, якщо залишився цей єдиний спосіб самоствердитися. Тільки реалізована або сформована ідентичність особистості підлітка, яка проявляється у вигляді довіри до оточуючого світу, самостійності, ініціативності та компетентності, дозволяє молодій людині вирішувати завдання самовизначення та розробити власний життєвий план.

Життєвий план – це явище пов'язане як з соціальною, так і етичною стороною життя людини, тобто стосується професійного та морального самовизначення особистості. Життєвий план виникає у людини тоді, коли у

роздумах людини присутній не тільки кінцевий результат, а також шляхи та способи досягнення цього результату, об'єктивні та суб'єктивні ресурси, які вона при цьому використовуватиме.

Іншими словами, життєвий план людини є певним планом її діяльності, тому він, як правило, стосується вибору майбутньої професії молодою людиною [37,с.235]. У професійному самовизначенні вікова психологія розглядає наступні етапи [37, с.236].

До першого етапу відносять дитячу гру, під час якої дитина грає у різноманітні професії.

До другого етапу відносять підліткову фантазію, у цей період підліток мріє та бачить себе у ролі тієї, або іншої професії, яка є привабливою для нього.

До третього етапу відносять підлітковий, а також значну частину юнацького віку, він пов'язаний у першу чергу з попереднім вибором професії. Різноманітні види діяльності спочатку оцінюються з урахуванням інтересів молодої людини, а потім вже з позиції її здатностей, і в кінцевому разунку з урахуванням системи її цінностей.

До четвертого етапу відносять безпосереднє практичне прийняття рішення щодо вибору майбутньої професії, що має наступні головні компоненти: визначення кваліфікаційного рівня майбутньої професійної діяльності, а також часу та обсягу підготовки до оволодіння конкретною спеціальністю.

Процес вибору професії передбачає наявність у школярів інформації двоякого роду: про світ професій (в цілому) взагалі та можливості і вимоги кожної з них; про себе, свої здібності та інтереси [37, с.237]. І такої інформації старшокласнику не вистачає. В основі ставлення до світу професій лежить запозичений досвід відомості, отримані від батьків, знайомих, друзів, однолітків. з книжок, кінофільмів, телепередач.

Досвід цей звичайно абстрактний, тому що не пережитий, не вистражданий людиною. Переважна більшість старшокласників обирає професію більш-менш стихійно. Суттєві фактори професійного самовизначення - це віковий період, в якому здійснюється вибір професії, рівень інформованості і рівень домагань старшокласників.

Звичайно, невизначене майбутнє не дає можливості йти до нього. Спроби батьків прискорити цей процес за допомогою прямого психологічного впливу, як правило, дають негативні результати, викликаючи у старшокласників зростання тривожності, а іноді і відмову від будь-якого самовизначення, небажання взагалі щось вибирати (що відповідає стадії «приречення» або «дифузії» ідентичності за Ж. Марша).

Раннє самовизначення вважається позитивним, хоча теж має свої недоліки. Підліткові захоплення нерідко обумовлені випадковими факторами. Категоричність вибору та небажання розглянути інші варіанти часто служить психологічним захисним механізмом, засобом втечі від сумнівів. У майбутньому це може призвести до розчарування. Іноді рання професіоналізація пов'язана з несприятливими сімейними умовами, низькою успішністю та іншими негативними факторами, які знижують рівень свідомого та добровільного вибору.

Важливий також і рівень інформованості старшокласників як про майбутню професію, так і про самих себе. Юнаки та дівчата погано знають конкретні особливості кожної професії, що робить їх вибір переважно випадковим. Професійна орієнтація — частина соціального самовизначення особистості. Вибір професії по-справжньому вдалий тільки тоді, коли він пов'язаний з соціально-моральним вибором, з роздумами про сенс життя [39].

Таким чином, потрібно відзначити, що юність - це перехід від фізіологічної зрілості до зрілості соціальної, змістом якої є включення старшокласника до дорослого життя, засвоєння тих норм та правил, які

існують у суспільстві. Соціальна зрілість в наш час настає пізніше, тому що необхідно значно більше часу для отримання необхідної освіти.

Висновки до розділу 1

Проблема пошуку сенсу життя є актуальною як для осіб юнацького віку, так і для дорослих людей. Кожна особистість є здатною усвідомлювати власне життя, а також життя оточуючих людей, виходячи з позиції власного світогляду і свого місця у суспільстві. Формування уявлень людини про ідеали та сенс життя вимагає від неї наповнення їх конкретним змістом. Знаходження сенсу життя є можливим завдяки зв'язку людини з зовнішнім світом, різноманітності суспільних відносин, в яких перебуває людина.

Отже, сенс життя можна визначити як індивідуальну реалізацію людиною її універсального зв'язку з соціумом, за умови визнання цим соціумом самоцінності особистості, а також розуміння ролі особистості у відносинах «особистість – суспільство».

Протягом юнацького віку особистість досягає, високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує ментальний досвід, уперше масштабно роздивляється свій внутрішній світ, свою індивідуальність, формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах, усвідомлено спрямовує свій погляд у майбутнє, що свідчить про перехід її до етапу дорослості. В період ранньої юності старшокласник опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позиції майбутнього, шукає сенс свого життя.

У ранній юності основними є потреби в самореалізації, самовираженні, з'ясуванні сенсу життя. На основі зовсім нової соціальної мотивації розвитку відбуваються суттєві зміни у змісті і співвідношенні провідних мотиваційних тенденцій. Передусім це виявляється в упорядкуванні, інтегруванні системи потреб і світогляду, який активно формується у цю пору.

Старші школярі не просто пізнають навколишню дійсність, у них виникає потреба сформувавши власні погляди на мораль, на світ, ставлення до нього, розібратись у своїх особистісних і життєвих проблемах. У зв'язку з цим прийняття рішень набуває в них соціального спрямування.

Психологічним новоутворенням періоду раннього юнацтва є особистісне самовизначення підлітка, що у свою чергу виглядає, як потреба підлітків у зайнятті певної внутрішньої позиції дорослої людини, в усвідомленні свого місця у суспільстві, у розумінні себе та своїх можливостей.

РОЗДІЛ 2

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ СЕНСУ ЖИТТЯ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ТА В ДОРΟΣЛОМУ ВІСІ

2.1. Особливості пошуку сенсу життя в ранній юності

У період ранньої юності відбувається становлення моральної самосвідомості, яка характеризується переходом на новий рівень конвенційний та постконвенційний (за Л. Колбергом).

Загальну теорію морального розвитку особистості розробив американський психолог Л. Колберг [13], який вважав, що еволюція моральної свідомості дитини йде паралельно її розумовому розвитку. Він виділяв три рівні морального розвитку: доморальний (доконвенційний), конвенційний (рольовий конформізм) та постконвенційний (автономної моралі, власних моральних суджень, принципів). Кожний рівень включає в себе два ступені.

1. Доморальний рівень (4—10 років) — вчинки визначаються зовнішніми обставинами, а їхня мотивація конформна — уникнути покарання і отримати нагороду. На першому ступені (гетерономна мораль) судження про вчинок залежить від тієї нагороди або покарання, які можуть статися за даним вчинком. На другому ступені (індивідуалізм) — судження про вчинок виносяться у відповідності з тією користю, яку з нього можна отримати.

2. Конвенційний рівень (10—13 років) — людина дотримується умовної ролі, орієнтуючись при цьому на принципи інших людей. На третьому ступені (конформність у міжособистісних відношеннях) судження ґрунтуються на тому, чи отримає вчинок схвалення інших людей. Дана ситуація «гарного хлопчика і гарної дівчинки» визначається золотим правилом: «Не роби іншим того, чого б не бажав самому собі».

На четвертому ступені судження виносяться у відповідності з встановленим порядком, повагою до влади та встановлених нею заходів.

3. *Постконвенційний рівень* (приблизно 13 років) — людина розглядає поведінку, виходячи з власних критеріїв, «автономної моралі», що передбачає і високий рівень розумової діяльності. Справжня моральність досягається лише на цьому рівні розвитку і не раніше 20 років. На п'ятій стадії (суспільний договір та індивідуальні права) виправдання вчинку засновується на повазі демократично прийнятого рішення або взагалі на повазі прав людини, наприклад, свобода повинна захищатися незалежно від думки більшості. На шостій стадії (універсальних стійких моральних принципів) вчинок кваліфікується як правильний, якщо він продиктований совістю, незалежно від його законності. Визначається рівність людей та повага до людської гідності. Тут відбувається відмова від егоцентризму.

Х. Ремшмідт вказує, що звільнення від егоцентризму означає формування таких особливих моральних здібностей, як застосування до самого себе тих же критеріїв оцінки, що й до інших; використання загальних принципів як основи моральної поведінки та оцінка за ними як себе, так і інших; здатність враховувати потреби оточуючих тією ж мірою, як і свої власні.

У юності починається поступовий перехід до «автономної моралі» (3 рівень), хоча менше 10% юнаків старше 16 років, на думку Л. Колберга, досягають шостої стадії. Більшість людей, на думку цього психолога, так ніколи і не переходять четверту стадію.

Встановлені міжстатеві розбіжності (відмінності) у моральному розвитку: дівчата досягають четвертого ступеня (конформної поведінки) швидше, ніж хлопці та затримуються на ньому довше. Ці відмінності пов'язані з особливостями соціалізації дівчат.

Сучасному поколінню старшокласників притаманний більш тверезий, розумно-практичний погляд на життя, значно більша незалежність, ніж юнакам, що жили кілька десятків років тому.

Треба відзначити, що складнощі та протиріччя життя актуалізують проблему вибору, вміння активно шукати сенс свого життя. Старшокласники мають більш відкритий і сміливий погляд на світ, включали проблеми морально-етичного характеру. Переважна більшість сучасних старшокласників трактують принцип справедливості таким чином: «Від кожного по можливості, кожному - за його справами та реальним внеском у загальний добробут людей».

На нашу думку, релятивістська моральна позиція сучасної шкільної молоді не є моделлю вседозволеності та моральної розпусти (анархії), а є скоріше більш глибоким поглядом на моральні проблеми.

Закінчуючи школу, більшість старшокласників - це молоді люди практично морально сформовані, із зрілою та достатньо стійкою мораллю [45]. Становлення особистості, самовизначення в ранній юності пов'язані з формуванням світогляду - системи узагальнених поглядів, знань, переконань, уявлень, цінностей, ідеалів тощо.

Світоглядні позиції в ранній юності будуються на інтелектуальному розвитку, інтересі до особистості, рефлексії, що веде до формування власних переконань. Старшокласники пізнаючи світ, повертаються до власного «я», вирішуючи світоглядне питання: «А що я значу в цьому світі?» Вони шукають відповіді на всі запитання; категоричні в своїх поглядах, що засвідчує наявність максималізму у ставленні до наколишнього.

Картина світу в ранній юності може бути матеріалістичною чи ідеалістичною, релігійною чи науковою. Безумовно, стаючи дорослішою, молода людина буде повертатися до світоглядних проблем, але вже на вищому рівні [19].

Для світогляду старшокласників характерне усвідомлення соціальної перспективи, яка виражається в діалектиці минулого-теперішнього-майбутнього «Я». Критичність по відношенню до минулого дитинства супроводжується відносно високою самооцінкою та спрямованістю життєвих перспектив у майбутнє [19].

На нашу думку, у ранньому юнацькому віці, у порівнянні з підлітковим, відбувається часткова гармонізація особистості, її подальше становлення. Таким чином, старшокласники, опинившись на порозі дорослості, спрямовані у майбутнє. Реалізація основних потреб цього віку призводить до відносної стабілізації особистості, формування «Я-концепції», світогляду. Центральним новоутворенням стає самовизначення — професійне та особистісне. Саме в період ранньої юності виявляється свідоме позитивне ставлення до навчання. Все це дає можливість в цей віковий період здійснювати пошуки сенсу життя.

Розглянемо основні складові сенсу життя людини у період юнацтва.

Так, у підлітковому віці з 11-12 до 16-17 років відбувається формування самосвідомості, яке характеризується прагненням особистості зрозуміти себе, свої здібності і особливості, загальне і відмінності з іншими людьми. Тут відбувається усвідомлення своєї індивідуальності і завершення психо-сексуальної ідентифікації. Це результат діяльності, що сприяє в цьому віці процесам самоствердження та спілкування з однолітками і дорослими на базі почуття «дорослості».

Поведінка переходить від слухняності «батькам» до прихованої непокори їм. Якщо діти сприймали світ «очима» своїх батьків, то тепер у них вибудовується паралельна система цінностей однолітків.

Професійне (ким бути?) і моральне (яким бути?) самовизначення зліті. Життєві плани зводяться до наміру вчитися, займатися цікавою роботою, мати вірних друзів і подорожувати. Але ці образи майбутнього не орієнтовані на засоби їх досягнення.

Громадські і особисті ціннісні орієнтації розвиваються і усвідомлюються пізніше, ніж інтереси і здібності. Підлітки з «невдалою соціалізацією» не мають захопленості значимою діяльністю, невпевнені у своїх здібностях, а прагнення до наслідування і до компенсації свого дефекту призводять до різних типів девіантної поведінки [35].

Пошук сенсу життя у юнацькі роки від 16-17 до 19-20 років відображений у виборі особою професії та побудові плану життя, визначенні себе як представника покоління людей. Це вік рефлексії про цінності і сенс життя, і, можливо, провідна діяльність цього віку - ціннісно-орієнтаційна діяльність.

Основне завдання юності, на думку Е. Еріксона - надбання особистістю почуття ідентичності Его, тобто знаходження себе і свого місця в соціумі. Тут розвивається така якість Его, як «вірність» - здатність виконувати узяті на себе зобов'язання. Людина прагне до ідентифікації з групою (політичною, релігійною та ін.), набуття ідентичності і цінностей.

До молодої людини ставляться вимоги вирішувати багато і швидко, зменшуючи майбутні альтернативи. Тому часто юнаки не беруть на себе довготривалі зобов'язання, уникають визначення ідентичності, що веде до частой зміні місця навчання, роботи. Людина у цей період приміряє різні соціальні ролі, не вибираючи остаточно, що породжує їй роздуми і сумніви. Філософською формою цих роздумів є питання про сенс життя.

Потреба в розумінні, тобто усвідомленні свого життя, як пов'язаних подій, що мають певний напрям, тобто сенс, є однією з орієнтовних психологічних потреб людини [3, с. 146]. Почуття ідентичності формується усе життя за допомогою ідентифікації і досягнень. Багато осіб довго шукають своє покликання. Не зрозумівши, хто вони і що будуть робити в житті, відчувають ізоляцію, нездатність знайти сенс в якій-небудь діяльності.

Отже, завдання юності - соціальне самовизначення, вибір життєвого шляху, вибудова світогляду, включаючи вирішення питання про сенс життя.

2.2. Складові сенсу життя як категорії дорослого віку

Кожен віковий період вносить своєрідний внесок в процес пошуку і становлення оптимального сенсу життя. Зрозуміло, що дитинство не є часом його активного пошуку, проте, це період інтенсивної підготовки психологічного ґрунту, на якому потім відбувається його становлення.

Підлітковий вік - час, коли відбувається відміна колишніх цінностей і прагнень і будується база для майбутнього пошуку сенсу життя; це час, коли співіснують протилежний зміст та час сукупності сенсів, які ще не стали стійкою ієрархією і, в той же час, істотно обумовлюють характер подальшого будівництва сенсу життя.

Юність - період активного пошуку саме оптимального сенсу життя, який ускладнюється однією обставиною: вибір головної лінії життя доводиться на той період, коли у людини ще недостатньо життєвого досвіду і знань, а освітній процес в школі і ВНЗ мало готує молоду людину до відповідального кроку - вибору головної лінії свого життя.

Зрілість – це період стабілізації особи, період, коли вже накопичений значний життєвий досвід і, в той же час, зберігається досить далека життєва перспектива. Проте характер такої стабілізації істотно обумовлений своєрідністю формування сенсожиттєвих орієнтацій на попередніх вікових етапах. У ряді випадків період зрілості може бути часом руйнування сенсожиттєвих орієнтацій і пошуку нового життєвого сенсу [32].

Старість. Передусім, це період, коли процеси інволюції стають яскраво вираженими і починають переважати в житті і діяльності людини. З цим пов'язані істотні зміни в психічному житті людини, зокрема, зміни в її самооцінці, переважно у бік її зниження.

На відміну від усіх інших періодів життя людини, для яких характерною є тенденція розвитку, коли людина більше набуває, ніж втрачає, в старості переважаючими стають втрати. Людина фіксує у своїй свідомості,

що сьогодні вона вже не може зробити те, що робила учора, і вважає, що завтра ця тенденція продовжить свою руйнівну роботу [32].

У кожному віковому періоді має місце своєрідне співвідношення особливостей віку і становлення життєвих орієнтацій. В той же час, існують, відмінності в характері цієї вікової динаміки у різних людей - вона може бути або більш цілеспрямованою в різні вікові періоди життя, або більш прив'язаною до особливостей віку. Можна виділити два вікові етапи, для яких характерним є найбільший вплив вікових особливостей на становлення сенсожиттєвих орієнтацій:

- юність, коли інтенсивний розвиток фізичних і психічних сил людини позначається на масштабності поставлених життєвих цілей (при недостатньому обліку реальності їх здійснення);
- старість - час, коли будівництво сенсу життя істотно обумовлене інволюційними процесами [39].

Розглянемо більш детально зміст сенсу життя людини у дорослому віці. Так, пошук сенсу життя людини у період ранньої (з 19 до 24 років) і середньої (з 23 до 31 року) дорослості характеризується завершенням процесу формування ідентичності і досягненням інтимної взаємної близькості з людиною іншої статі.

У період навчання в коледжі або ЗВО показники «щастя» у жінок знижуються, а у чоловіків підвищуються. Значна кількість осіб розглядає навчання як певний спосіб самореалізації, придбання соціальної компетентності.

Багато дівчат на старших курсах навчання бачать свою головну мету життя в заміжжі та материнстві, як символи їх соціальної спроможності, які стають для них таким же елементом ідентичності, яким для юнаків виступає професійна самореалізація. При нездатності осіб досягти взаємності між собою у них виникає почуття ізоляції, самотності.

Багато осіб одружуються у період навчання у ЗВО та інших навчальних закладах, сподіваючись набути почуття ідентичності та знайти сенс життя у подружньому житті. Але подружні та батьківські зобов'язання осіб здатні гальмувати розвиток особистості, і шлюб може розпастися. Близькість характеризується готовністю двох людей ділитися один з одним і спільно регулювати аспекти свого життя. Якщо вона сильніша за природній антагонізм, то розвивається така якість Еґо, як любов, яка виглядає як взаємна відданість, що усуває антагонізм.

Сенс життя в пізній дорослості (від 30 до 42 років) і зрілості (40 -56 років) полягає у турботі людини про своїх дітей та активній професійній діяльності, в участі у вдосконаленні світу для наступного покоління людей, можливо, у принесенні в жертву своїх потреб.

Іншою характерною рисою цього періоду є певна психологічна стагнація, людина настільки поглиблена в себе та власні успіхи, що нехтує турботою про інших. Криза середини життя, що припадає на період 40-45 років, характеризується усвідомленням людиною того факту, що молодість, тобто перша половина життя, вже пройшла, в цей період людина замислюється над наближенням стрості.

Як стверджує К. Юнг, у другій половині життя виникає потреба знайти і виправдати сенс свого існування. У цей період життя люди зв'язують молодше (часто їх дітей) та старше (опікунів, що старіють) покоління. Якщо молодші спрямовані на майбутнє, старші - на минуле. Зазначений вік пов'язаний з реалізацією сімейного життя, кар'єри або творчих здібностей, передачі досвіду наступному поколінню. Відбувається усвідомлення меж можливостей в майбутньому, втрачених можливостей у минулому, своїй смертності і зменшення часу життя, зниження функції організму [37].

Вчені виділяють 4 проблеми зрілого віку :

1) послаблення фізичного здоров'я, через що енергія перемикається на розумову діяльність, людиною визнається цінність мудрості над фізичною силою;

2) зміна відношення з представниками обох статей, акцент переводиться з потреби у сексуальній близькості та конкуренції на потребу у спілкуванні та товариських стосунках;

3) емоційна гнучкість або збіднення, які можна спостерігати під час при руйнування сім'ї, відході друзів та звуженні інтересів;

4) розумова гнучкість або ригідність [17].

Пошук сенсу життя у літньому віці (50 -72 роки) та у період старості (більше 72 років) полягає у ретроспективній оцінці свого життя, його сенсу з певним почуттям невідповідності життя ідеалу, неможливості спробувати інші стилі життя, або на противагу - почуттям здійснення планів і цілей, прийняття минулого. З цієї боротьби виникає така якість Еґо, як мудрість, що відбиває спробу знайти цінність і сенс життя близькою смертю.

Виявлено основні 2 завдання цього віку:

1) самовизначення із-за переходу на пасивну роботу, покидання дітьми батьківського будинку;

2) трансценденція тіла і Еґо або поглиненість ними, що полягає у спробі уникати зосередження на фізичних недугах старості, думок про смерть [17]. Такі люди у період старості орієнтуються на пізнання і культуру, продовження професійного життя, опіку онуків, накопичення ресурсів, відпочинок і радість від життя в сьогоденні, релігію або лікування своїх хвороб.

2.3.Взаємодія юнаків з батьками у пошуку сенсу життя

На сьогодні проблема формування емоційно та психологічно зрілої людини є важливим завданням, що ставиться в першу чергу перед

батьківською сім'єю, в якій народжується та виховується майбутній член суспільства.

Проблеми емоційного розвитку особистості поділяються на два напрямки, перший відноситься безпосередньо до психологічних особливостей дитини, другий стосується поведінки батьків, їх спілкування з дитиною та проблем, пов'язаних з процесом виховання. В основі стилю виховання у будь-якій сім'ї лежить відповідне ставлення батьків до своєї дитини.

У психології особистості та дитячій психології окрема увага приділяється питанню ролі сім'ї у вихованні та формуванні емоційно зрілої особистості, зміцненні її морально-психічного здоров'я.

Батьки значною мірою впливають на розвиток особистості дитини, підлітка та осіб раннього юнацького віку, що реалізується через устрій та взаємовідносини у сім'ї, в якій вона зростає. Сім'я - це соціальний інститут, що повинен забезпечити ефективне виховання дітей. Сім'я, як своєрідний мікроколектив, відіграє істотну й довготривалу роль у процесі становлення особистості дитини [1;5;12].

Організація виховного процесу, що відбувається у сім'ї залежить від багатьох факторів, які підлягають психологічному аналізу. Розглянемо кожний з них.

Психологічний аналіз сімей за їх складом виділяє повні, неповні, формально повні сім'ї. Найсприятливішими для виховання та психологічного розвитку дитини є повні сім'ї. Але слід також враховувати взаємовідносини, що склалися між всіма членами сім'ї: чоловіком і дружиною; батьками та дітьми; між дітьми.

Розглянемо наступний напрямок психологічного аналізу, це - характеристика сім'ї, в основі цього напряму лежить критерій гармонійності або проблемності взаємовідносин між членами сім'ї. Повна сім'я є повноцінною, якщо в ній присутні всі типи взаємовідносин. Внутрішньо-

сімейні відносини у таких сім'ях характеризуються повагою один до одного, добротою, щедрістю, відвертістю. Це у свою чергу створює сприятливий соціально-психологічний клімат у сім'ї. Якщо сім'я неповна чи формально повна, то повноти таких відносин важко досягнути. Психологічні обстеження таких сімей показують, що вони частіше потрапляють до розряду проблемних [12; 18;22].

Мікроклімат сім'ї також підлягає психологічному аналізу та визначається, як спосіб самопочуття, що характерний для всіх членів сім'ї. Виділяють емоційно комфортні сім'ї, тривожні сім'ї та ті, яким притаманний емоційно-психологічний дискомфорт і нервово-психічне напруження. Останнє притаманне проблемним сім'ям, для яких характерно неадекватне спілкування між членами родини. Поведінка значущих дорослих, їх бурхлива реакція на інших та часті несприятливі ситуації діти переносять на процес спілкування з іншими, що і формує у них подібний тип поведінки.

Психологічному аналізу підлягає також стиль сімейного виховання, про який мова йшла вище. Розглянемо більш детально даний напрямок.

Авторитарний стиль виховання пригнічує почуття гідності, ініціативи, самостійності одними членами сім'ї, як правило дорослими, у інших. Для цього стилю характерні примус, жорсткі накази, що часто призводять до значних порушень у формуванні особистості дитини. Погрози, тиск, насильство викликають у відповідь агресивність, грубість, брехливість, навіть відверту ненависть дитини. Якщо батьки, інші значущі дорослі ламають опір дитини, то водночас вони ламають і важливі якості особистості, і розвиток яких стає неможливим, до них відносять: почуття гідності, самостійність, ініціативність, віру у власні сили тощо [18].

Наступним стилем сімейних відносин є демократичний. Він передбачає батьківську підтримку та допомогу дітям, взаєморозуміння, взаємоповагу дітей і батьків, партнерські на паритетних основах взаємини, засновані на співчутті, співпереживанні, відповідальності за наслідки власної активності.

Ліберальний стиль – це така система міжособистісних відносин у сім'ї, що будується на визнанні незалежного існування дорослих і дітей. Батьки часто ухиляються від активного позитивного втручання в життя дитини. Вони прагнуть до комфортного співіснування з дітьми, що не потребує глибоких душевних переживань. При такому стилі дитина стає емоційно байдужою до інших, в неї дуже яскраво проявляється егоцентризм, індивідуалізм, а сім'я для неї – лише необхідна формальність [18].

Потуральний стиль виховання. Батьки у даному випадку намагаються усіма можливими засобами задовольнити всі потреби дитини, відгороджують її від складностей. Ще негативно позначається на формуванні особистості дитини через те, що вона не має можливості проявляти себе в досягненні певних результатів, не здатна відповідати за наслідки своїх дій. У такій сім'ї дитина зростає безпорадною, інфантильною, безініціативною, уникає відповідальності за свої дії та рішення, стає егоцентричною.

Також існує нестійкий стиль виховання, при такому стилі батьки можуть робити переходи від одного стилю до іншого, і такі зміни неможливо спрогнозувати. Дитина перестає довіряти батькам, стає відчуженою. Дитина вчиться використати сприятливі ситуації у сім'ї для задоволення власних потреб [18].

Окремо варто розглянути порушення сімейного виховання, що здатне призвести до негативних наслідків у процесі розвитку особистості дитини. Виділяють наступні критерії:

- рівень протекції, гіпер- або гіпопротекція, це сила і час, що витрачається батьками на виховання дитини;
- ступінь задоволення потреб дитини як матеріально-побутових, так і духовних;
- рівень вимогливості до дитини, що полягає у визначенні обов'язків, покарання за їх невиконання. Він може бути надмірним або недостатнім [1].

Дорослі при такому стилі виховання займають неефективну виховну позицію до дитини, наслідком чого стає деформація особистісного розвитку дитини.

Причинами аномалій у вихованні дітей часто стають порушення взаємин у подружжі, неоднозначність розуміння подружжям ролей у сім'ї: чоловіка, дружини, господаря, господині, голови сім'ї, невиконання або неадекватність вимог, які подружжя ставить один до одного. Найбільш негативно на формування особистості дитини впливає несумісність точок зору чоловіка та дружини та такі поняття, як гідність, мораль, обов'язки та відповідальність перед сім'єю.

Психологічні дослідження конфліктних повних сімей і неповних розлучених сімей показують, що конфлікти подружжя значно підвищують ризик формування антисоціальної поведінки у дітей. Що може проявлятися у формі дитячої агресії. Насилля та фізична агресія у сімейному житті стають причиною розвитку у дітей нетерпимості до інших, прояву необґрунтованої агресивності до оточуючих [1, с.23].

Таким чином, формування особистості дитини є дуже важливим і вимогливим процесом, основна роль якої належить безпосередньо найважливішому середовищу її життя та виховання – сім'ї.

Створення сприятливих умов, щирий інтерес до життя та особистості дитини є запорукою її успішного формування та позитивно впливає на процес пошуку сенсу життя особистістю, що визначає її подальший життєвий шлях та сприяє своєчасному та адекватному процесу відокремлення юнаків від батьківської родини.

Великого значення в формуванні сенсу життя в ранньому юнацькому віці відіграє спілкування старшокласників з дорослими [18]. Особистісний розвиток у ранній юності особливо залежить від стосунків з дорослими, які доповнюють спілкування з однолітками. За даними досліджень, 85% старшокласників визнають потребу в спілкуванні з дорослими актуальною для

себе, з них понад 66% найбажанішими партнерами і спілкуванні вважають батьків.

Звернення до дорослих зумовлене переконаністю юнаків, що проблемі життєвого самовизначення неможливо розв'язати у спілкуванні з ровесниками, оскільки їхній соціальний досвід ще недостатній для цього [45].

Старшокласники щиріші у спілкуванні з ровесниками, оскільки переконані, що ті розуміють їх краще, ніж дорослі. Дослідження свідчать, що спілкування з однолітками ми є довірливим у 88% старшокласників, з батьками - лише: 29% (переважно з матерями), нерегламентоване спілкування з учителями - у 4% . Відсутність довіри у вирішенні проблем особистісного та професійного самовизначення є однією з причин тривоги, яку юнаки відчувають у спілкуванні з батьками і тими дорослими, від яких вони залежать.

Ранній юнацький вік традиційно вважається проблемним віком у побудові відносин між батьками та дітьми. Процес протистояння батькам – це одна з головних тем юнацької рефлексії, що лягла в основу формування юнацької субкультури.

Не існує соціальних та психологічних аспектів поведінки юнака, які не пов'язані з середовищем родини в якій зростав та виховувався юнак. Визначальна роль у процесі формування особистості юнака та і моделі його взаємодії з оточенням відводиться рівню освіченості та загальної культури батьків. Також важливим є склад сім'ї та характер взаємовідносин у родині між всіма членами. Як правило зазначене вище і визначає в майбутньому сімейну ситуацію у самостійно створених родинх юнаками та дівчатами.

На формування особистості юнаків також значною мірою впливає стиль взаємостосунків з батьками, а також міра відокремлення та самостійності від них.

Особи юнацького віку бажають відчувати себе дорослими та хотіли б бачити своїх батьків у якості порадників та друзів, а не розглядати їх в якості

контролюючих дорослих та опікунів - наставників. У цей період відбувається активне засвоєння юнаками дорослих ролей та форм соціального життя, тому вони потребують спілкування з дорослими. В цей час юнаки та дівчата є зацікавленими у дружбі та порадах з боку старших за віком товаришів.

Також можна спостерігати зростаюче прагнення молодих людей відокремитися від впливу сім'ї та звільнитися від залежності від своїх батьків. Небажання та невміння батьків юнаків визнавати автономію своїх дітей може призводити до конфліктних ситуацій.

Для раннього юнацького віку характерним є зростання рівня автономії від дорослих та зростання значення спілкування з однолітками. Максимального рівня автономії юнаки вимагають у дозвіллі, розвагах, вільному спілкуванні, внутрішньому житті та споживацьких орієнтаціях. Психологи наголошують на важливості розуміння батьками юнаків якісних зрушень в юнацькому спілкуванні.

Схожою є ситуація, яка складається у відносинах з дорослими у навчальному закладі. Ставлення юнаків до вчителів залежить від наступних факторів:

- - ставлення до навчального закладу;
- - ставлення до своєї майбутньої спеціальності;
- - ставлення до викладачів та своїх однокласників.

На головне місце ставиться в цей період проблема професійного самовизначення юнаків, що у свою чергу і формує їх ставлення до вчителів.

У загальному випадку ставлення юнаків до вчителів є більш зрілим та дорослим, але інколи може переноситись на особистіні стосунки з викладачами. У осіб раннього юнацького віку з'являється сильне критичне ставлення до людей та викладачів зокрема, що одночасно поєднується з пасивним ставленням до навчання та самоосвіти.

Дуже важливим моментом цього вікового етапу є вибір майбутньої професії. Вже на попередніх вікових етапах складаються уявлення про ряд

професій. Ставлення юнака до тієї чи іншої професії складається на основі певних знань про специфіку професійної діяльності, позитивного чи негативного емоційного сприйняття всього, що пов'язане з професією: урахування особистісних, фізичних, психічних і матеріальних можливостей.

Для юнаків характерна також завищена оцінка своїх можливостей і рівня досягнень порівняно з оцінками викладача, престижу свого навчального закладу. Референтні групи юнаків також часто знаходяться поза стінами школи, гімназії, коледжу [45].

У відносинах з окремими викладачами юнаки готові задовольнитися більш чи менш спеціалізованими стосунками інтелектуального порядку.

Влада викладача, хоча і береться до уваги, оцінюється нижче влади, наприклад, спортивного тренера, батьків. Але вміння справедливо користуватися владою старшокласники завжди оцінюють у викладача високо.

Якщо підлітки в оцінці викладача на перше місце ставлять його людські якості, на друге - професійну компетентність, рівень знань і якість викладання, а на третє - вміння справедливо розпоряджатися владою, то юнаки вище за все цінують професійно-педагогічні якості викладача. Водночас на друге місце вони ставлять його людські якості, приписуючи часто улюбленим викладачам вищий рівень емпатії, розуміння, навіть порівняно з батьками.

Спілкування юнаків з однолітками розв'язує низку специфічних задач:

- - це дуже важливий канал специфічної інформації, яку не можна або соромно одержати від дорослих;
- - це специфічний вид діяльності і міжособистісних стосунків (засвоєння статусів і ролей, відпрацювання комунікативних навичок і стилів спілкування тощо);
- - це специфічний вид емоційного контакту (усвідомлення групової приналежності, автономія, емоційне благополуччя і стійкість).

Говорячи про товариство однолітків, психологи мають на увазі не стільки товариство однакових за віком юнаків і дівчат, скільки людей з однаковим соціальним статусом, потребами тощо - те, що складає юнацьку субкультуру. В цьому віці з'являються перші дружні і любовні прив'язаності досить тривалого, хоча переважно романтичного характеру.

Таким чином, специфіка спілкування з дорослими: зростаюча демократизація взаєностосунків поколінь, розв'язання проблеми автономії дорослих дітей - поведінкової (потреба і право юнака самостійно розв'язувати питання, які стосуються його особисто), емоційної (потреба і право мати власні прив'язаності), моральної і ціннісної автономії (потреба і право на власні погляди); розв'язання проблеми авторитету батьків, взаєморозуміння у стосунках з батьками; нерівномірність спілкування, коли за стрімкою інтенсифікацією спілкування настає період спаду інтенсивності спілкування до накопичення нових проблем.

Змістом спілкування є проблеми пошуку сенсу життя, пізнання самого себе, життєвих планів і шляхів їх реалізації, взаєностосунків між людьми, одержання інформації, пов'язаної зі сферою інтересів старшокласника і професійною приналежністю дорослого.

Ефективна взаємодія можлива тільки в умовах співробітництва на основі взаєморозуміння і взаємопідтримки. Потреба в неформальному спілкуванні з батьками задовольняється в юнацькому віці менше, ніж наполовину.

Зміст і характер спілкування юнаків зі всіма категоріями партнерів визначаються рішенням проблем, пов'язаних зі становленням і реалізацією їх як суб'єктів, стосунків у значущих сферах життєдіяльності. Ціннісно-сміслового домінанта спілкування виявляється в провідній тематиці бесід старшокласників: обговорення особистих справ (своїх і партнерів), взаєностосунків людей, свого минулого, планів на майбутнє, взаємин юнаків

і дівчат, стосунків з товаришами, з учителями, з батьками, свого фізичного й інтелектуального розвитку.

Спілкування юнаків і дівчат з дорослими, з батьками передбачає зростаючу демократизацію взаємостосунків поколінь, розв'язання проблеми автономії дітей і авторитету батьків, проблеми взаєморозуміння між ними. Стосунки з дорослими складні, але фактично вплив батьків з багатьох важливих проблем залишається для юнаків переважаючим. Зміст спілкування з дорослими включає в себе проблеми пошуку сенсу життя, пізнання самого себе, життєвих планів і шляхів їх реалізації, взаємин між людьми, одержання інформації, пов'язаної зі сферою інтересів старшокласника і професійною приналежністю дорослого.

Спілкування з дорослими протікає нерівномірно, стрімка інтенсифікація спілкування, обговорення проблем і питань змінюється періодом спаду інтенсивності спілкування, поки не будуть накопичені нові нагальні проблеми.

Юнаки і дівчата потребують спілкування з близькими дорослими, у зверненні до їхнього життєвого досвіду в розв'язанні проблеми самовизначення, але ефективна взаємодія можлива тільки в умовах співробітництва на основі взаєморозуміння і взаємопідтримки.

Сенс довірливого спілкування з дорослими для старшокласників полягає в можливості знайти розуміння своїх проблем, співчуття і допомогу в їх розв'язанні. Довірливість у спілкуванні як повага до особистості молодої людини, як віра в її потенційну здатність справитися з життєвими труднощами - важлива основа для нової гармонії стосунків батьків і дітей.

Висновки до розділу 2

Кожен віковий період вносить своєрідний внесок в процес пошуку і становлення оптимального сенсу життя. Зрозуміло, що дитинство не є часом

його активного пошуку, проте, це період інтенсивної підготовки психологічного ґрунту, на якому потім відбувається його становлення.

Підлітковий вік - час, коли відбувається відміна колишніх цінностей і прагнень і будується база для майбутнього пошуку сенсу життя; це час, коли співіснують протилежний зміст та час сукупності сенсів, які ще не стали стійкою ієрархією і, в той же час, істотно обумовлюють характер подальшого будівництва сенсу життя.

Юність - період активного пошуку саме оптимального сенсу життя, який ускладнюється однією обставиною : вибір головної лінії життя доводиться на той період, коли у людини ще недостатньо життєвого досвіду і знань, а освітній процес в школі і ЗВО мало готує молоду людину до відповідального кроку - вибору головної лінії свого життя.

Зрілість –це період стабілізації особи, період, коли вже накопичений значний життєвий досвід і, в той же час, зберігається досить далека життєва перспектива. Проте характер такої стабілізації істотно обумовлений своєрідністю формування сенсожиттєвих орієнтації на попередніх вікових етапах. У ряді випадків період зрілості може бути часом руйнування сенсожиттєвих орієнтацій і пошуку нового життєвого сенсу.

На сьогодні проблема формування емоційно та психологічно зрілої людини є важливим завданням, що ставиться в першу чергу перед батьківською сім'єю, в якій народжується та виховується майбутній член суспільства.

Проблеми емоційного розвитку особистості поділяються на два напрямки, перший відноситься безпосередньо до психологічних особливостей дитини, другий стосується поведінки батьків, їх спілкування з дитиною та проблем, пов'язаних з процесом виховання. В основі стилю виховання у будь-якій сім'ї лежить відповідне ставлення батьків до своєї дитини.

У психології особистості та дитячій психології окрема увага приділяється питанню ролі сім'ї у вихованні та формуванні емоційно зрілої особистості, зміцненні її морально-психічного здоров'я.

Таким чином, формування особистості дитини є дуже важливим і вимогливим процесом, основна роль у якому належить безпосередньо найважливішому середовищу її життя та виховання – сім'ї.

Створення сприятливих умов, щирий інтерес до життя та особистості дитини є запорукою її успішного формування та позитивно впливає на процес пошуку сенсу життя особистістю, що визначає її подальший життєвий шлях та сприяє своєчасному та адекватному процесу відокремлення юнаків від батьківської родини.

Великого значення в формуванні сенсу життя в ранньому юнацькому віці відіграє спілкування старшокласників з дорослими. Особистісний розвиток у ранній юності особливо залежить від стосунків з дорослими, які доповнюють спілкування з однолітками.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У ЮНАЦЬКОМУ ТА ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ

3.1. Планування та обґрунтування методів дослідження

Серед основних психологічних аспектів, на нашу думку, які складають зміст пошуку сенсу життя в ранній юності, ми виокремили ціннісні орієнтації, міжособистісні взаємини та локус контролю особистості. Саме на ці аспекти нами буде звернена увага в процесі емпіричного дослідження.

Метою емпіричної частини є визначення ціннісних орієнтацій як показника сенсу життя в ранньому юнацькому віці, виявлення показників соціально-психологічної готовності випускника школи до самостійного життя та дослідження локусу контролю особистості старшокласника.

Емпіричне дослідження спрямовується на розв'язання таких завдань:

- діагностика ціннісних орієнтацій старшокласників;
- діагностика міжособистісних відносин, встановлення впливу соціального оточення та спілкування на визначення сенсу життя в ранньому юнацькому віці;
- дослідження показників соціально-психологічної готовності випускника школи до самостійного життя;
- діагностика локусу контролю у дітей раннього юнацького віку;
- аналіз результатів дослідження, інтерпретація та висновки.

З метою вивчення проблеми сенсу життя в ранньому юнацькому віці нами було проведено емпіричне дослідження. Базу дослідження склали 26 старшокласників, віком 16-17 років. Серед них 14 хлопчиків та 12 дівчаток.

Емпіричне дослідження було проведено за наступною програмою.

1. Діагностика ціннісних орієнтацій в ранньому юнацькому віці. Діагностику ціннісних орієнтацій старшокласників та її вплив на визначення сенсу життя було проведено за допомогою методики М.Рокича „Ціннісні орієнтації”(Додаток А).

2. Діагностика міжособистісних відносин в ранньому юнацькому віці. Діагностику міжособистісних відносин було проведено за допомогою методики незакінчених речень (Додаток Б), виявлено вплив соціального оточення на визначення старшокласниками сенсу життя.

3. Діагностика показників сенсу життя в ранньому юнацькому віці.

З метою вивчення показників сенсу життя в ранньому юнацькому віці було використано метод бесіди та спостереження. Метод бесіди допоміг встановити соціально-психологічну готовність випускника до дорослого життя.

4. Діагностика локусу контролю старшокласників.

Діагностику суб'єктивного контролю старшокласників було проведено за допомогою тесту-опитувальника, розроблений Є. Бажіним на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера. Тест-опитувальник представлено в Додатку В.

Обробка результатів дослідження включала якісний та кількісний аналіз виявлених особливостей, визначення достовірних відмінностей у прояві психологічних характеристик особистості, які мають значення для вибору подальшої психологічної та педагогічної тактики роботи.

Діагностика ціннісних орієнтацій старшокласників

Як зазначила Л.Е.Орбан-Лембрик, ціннісно-смилова сфера – складне цілісне утворення, представлене передусім ціннісними орієнтаціями, які формуються при засвоєнні соціального досвіду, виявляються у цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах і є важливим чинником соціальної регуляції взаємин людей і поведінки індивіда [28, с.84].

З цих позицій для визначення особливостей ціннісних орієнтацій учнів, як показника певного рівня розвитку їхньої особистості, необхідно враховувати два основних показники: а) ступінь сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій; б) зміст ціннісних орієнтацій, що характеризуються конкретними цінностями, що входять до вказаної структури. Ціннісні орієнтації, як якісна характеристика особистості, є системоутворювальним фактором соціальної позиції дитини. Оскільки через поняття «ціннісні орієнтації», яке містить в собі нормативні відносини, з'являється можливість виразити інтегративні особливості особистості, вони набувають все більшого значення в її характеристиці, стають вагомим засобом розкриття провідних тенденцій її розвитку.

Діагностику ціннісних орієнтацій старшокласників було проведено за допомогою методики М.Рокича «Ціннісні орієнтації». методика наведена в Додатку А. Ціннісні орієнтації визначають змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самій, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і «філософії життя». Найпоширенішою в даний час є методика вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича, заснована на

прямому ранжируванні списку цінностей. М.Рокич розрізняє два класи цінностей:

- термінальні - переконання у тому, що кінцева мета індивідуального існування коштує того, щоб до неї прагнути;

- інструментальні - переконання у тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є переважним в будь-якій ситуації.

Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності-цілі і цінності-засоби. В своєму дослідженні нами також було враховано гендерний аспект, тобто прослідковано за ціннісними орієнтаціями дівчат та юнаків.

Робота була проведена наступним чином. Респондентам були пред'явлені два списки цінностей (по 18 в кожному), на картках. У списках випробовуваний привласнює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладаються по порядку значущості. Остання форма подачі матеріалу дає надійніші результати. Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

З метою вивчення ціннісних орієнтацій в ранньому юнацькому віці нами було проведено емпіричне дослідження. Вибірку дослідження склали 26 осіб, віком 16-17 років. Серед них 14 осіб чоловічої статі та 12 -жіночої. Результати дослідження термінальних цінностей за допомогою методики М.Рокича «Ціннісні орієнтації» представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Розподіл термінальних цінностей серед старшокласників 16-17 років за методикою М.Рокича

Стать	Юнаки	Дівчата
	відсоток (%)	відсоток (%)
Цінності Найбільш домінуючи:		

Активне діяльне життя	12,0	7,5
Здоров'я	18,0	14,0
Цікава робота	12,0	13,0
Матеріально забезпечене	20,5	8,0
Наявність добрих та вірних друзів	7,0	9,0
Розваги	11,0	8,0
Найменш домінуючі:		
Щастя інших	1,5	3,0
Краса природи та	2,0	4,0
Життєва мудрість	2,0	7,0
Пізнання	2,0	7,5
Продуктивне життя	6,5	4,0
Творчість	2,0	3,0
Любов	3,5	12,0

Для наочності результати дослідження подані на рис. 3.1.

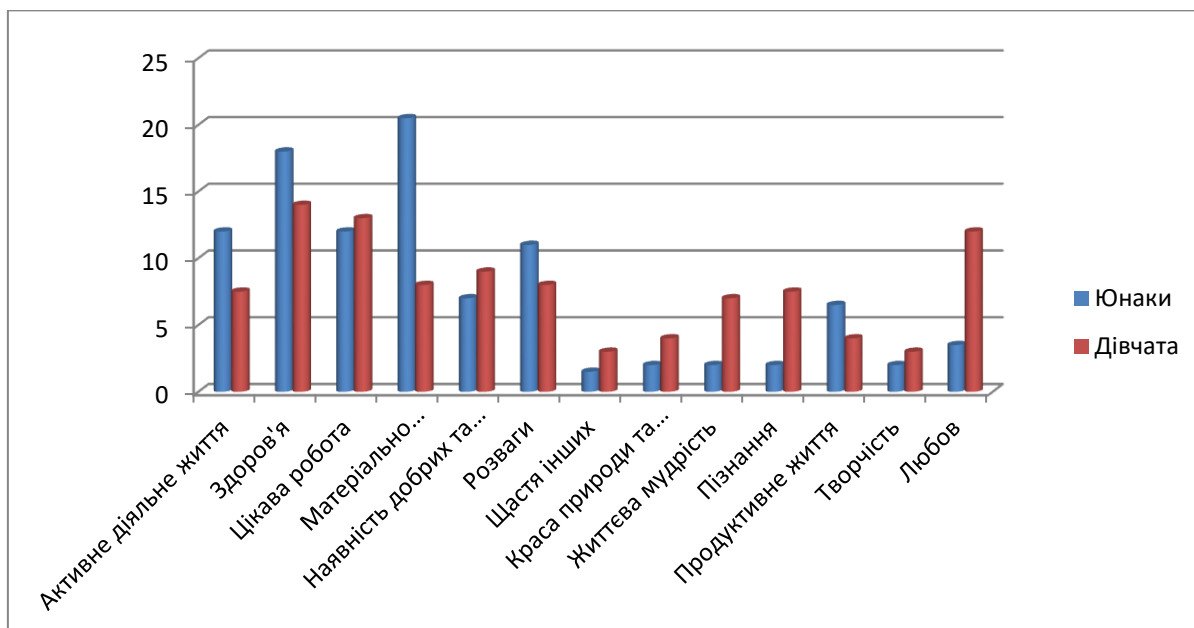

Рис. 3.1. Розподіл термінальних цінностей серед старшокласників 16-17 років за методикою М.Рокича

Отже, як видно з таблиці 3.1 та рис. 3.1., юнаки серед термінальних цінностей життя виділяють матеріально забезпечене життя (20,5%), здоров'я (18,0 %); дівчата віддають перевагу здоров'ю (14,0%), цікавій роботі (13,0%) та любові(12,0%).

Результати дослідження інструментальних цінностей за допомогою методики М.Рокича «Ціннісні орієнтації» представлені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Розподіл інструментальних цінностей серед старшокласників 16-17 років за методикою М. Рокича

Пінності	Стать	Юнаки	Дівчата
		відсоток (%)	відсоток (%)
Найбільш домінуючі:			
Акуратність		8,0	15,0
Вихованість		7,0	12,0
Життєрадістність		13,0	13,0
Ефективність в справах		23,0	8,0
Незалежність		19,0	5,0
Тверда воля		8,0	4,0
Найменш домінуючі:			
Чесність		1,5	10,0
Чуйність		2,0	14,0
Широта поглядів		3,0	2,0
Терпимість		6,0	5,0
відповідальність		5,5	9,0
старанність		4,0	3,0

Для наочності зобразимо результати емпіричного дослідження на рис.

3.2 .

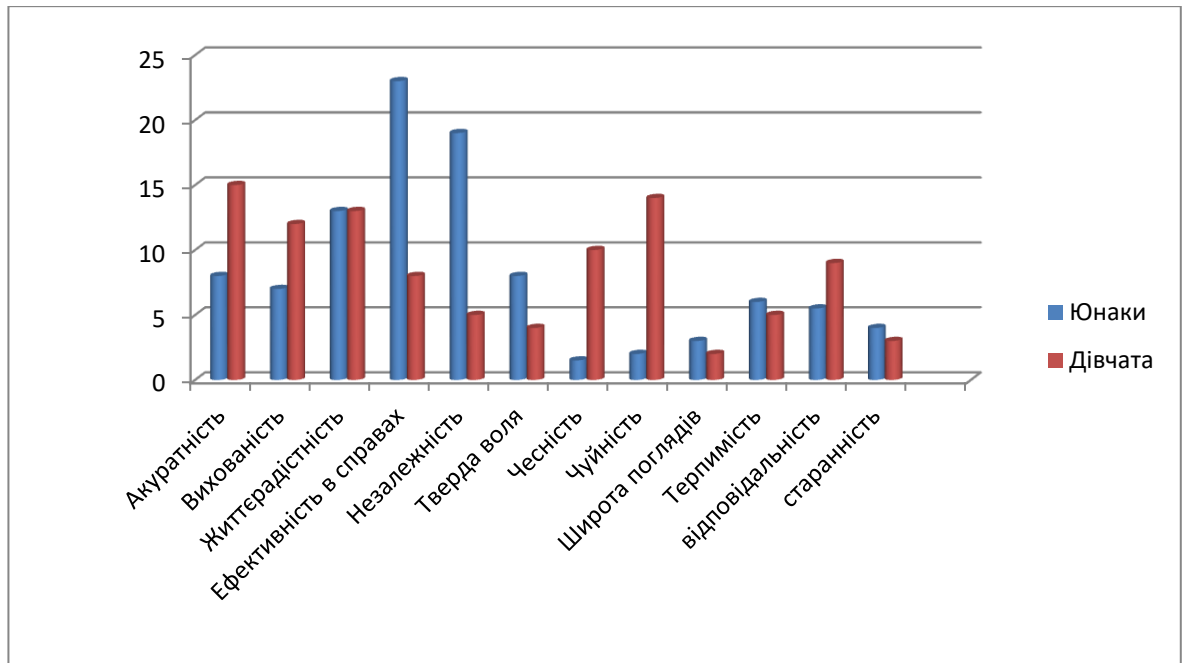

Рис. 3.2. Розподіл інструментальних цінностей серед старшокласників 16-17 років за методикою М.Рокича

З таблиці 3.2 та рис. 3.2. бачимо, що юнаки серед інструментальних цінностей життя виділяють ефективність в справах (23,0%), незалежність(19,0%) та життєрадісність(13,0%); дівчата віддають перевагу акуратності (15,0%), вихованості(13,0%) та чуйності(14,0%).

Таким чином, в таблиці 3.1, в таблиці 3.2 представлена систематизація результатів дослідження ціннісних орієнтацій в ранньому юнацькому віці.

Однією зі значущих сфер активності особистості на етапі ранньої юності є міжособистісне спілкування. У цьому віці змінюється його зміст і загальна спрямованість, воно стає вибіркоким, інтимним, виконує функцію головного, соціального полігону самоствердження і самовираженні юнаків і дівчат. Великого значення в визначенні сенсу життя у юнацькому віці відіграє система соціальних стосунків, а саме спілкування з батьками, з однолітками, друзями, родиною, вчителями. Діагностику міжособистісних відносин було проведено за допомогою методики незакінчених речень И. Полонського, виявлено вплив соціального оточення на визначення

старшокласниками сенсу життя. Методику незакінчених речень представлено в Додатку Б.

Старшокласникам було запропоновано 28 незакінчених речень: прочитати їх і закінчити, дописуючи першу будь-яку думку.

Результати дослідження за допомогою методики незакінчених речень представлені в таблиці 3.3., для наочності побудовано графік за результатами проведеного дослідження, який зображено на рис.3.3.

Отже, з таблиці 3.3, видно, що в міжособистісних відносинах в осіб юнацького віку велику значимість відіграють наступні складові: юнаки віддають перевагу ставленню до своїх друзів, що у кількісному виразі склало 35,7%; у свою чергу дівчата юнацького віку віддали перевагу ставленню до сім'ї, що у кількісному виразі дало наступний результат - 33,2% респондентів дали стверджувальну відповідь, пов'язану з першочисним значенням для них сім'ї.

Таблиця 3.3

Результати дослідження міжособистісних відносин за методикою незакінчених речень

№ П/п	Група речень	Результати дослідження	
		Юнаки	Дівчата
1	Ставлення до сім'ї	7,1	33,2
2	Ставлення до чоловіків (жінок)	14,3	-
3	Ставлення до себе	21,6	16,6
4	Життєві цілі	7,1	24,9
5	Ставлення до батька	7,1	8,3
6	Ставлення до матері	7,1	8,3
7	Ставлення до друзів і знайомих	35,7	8,3

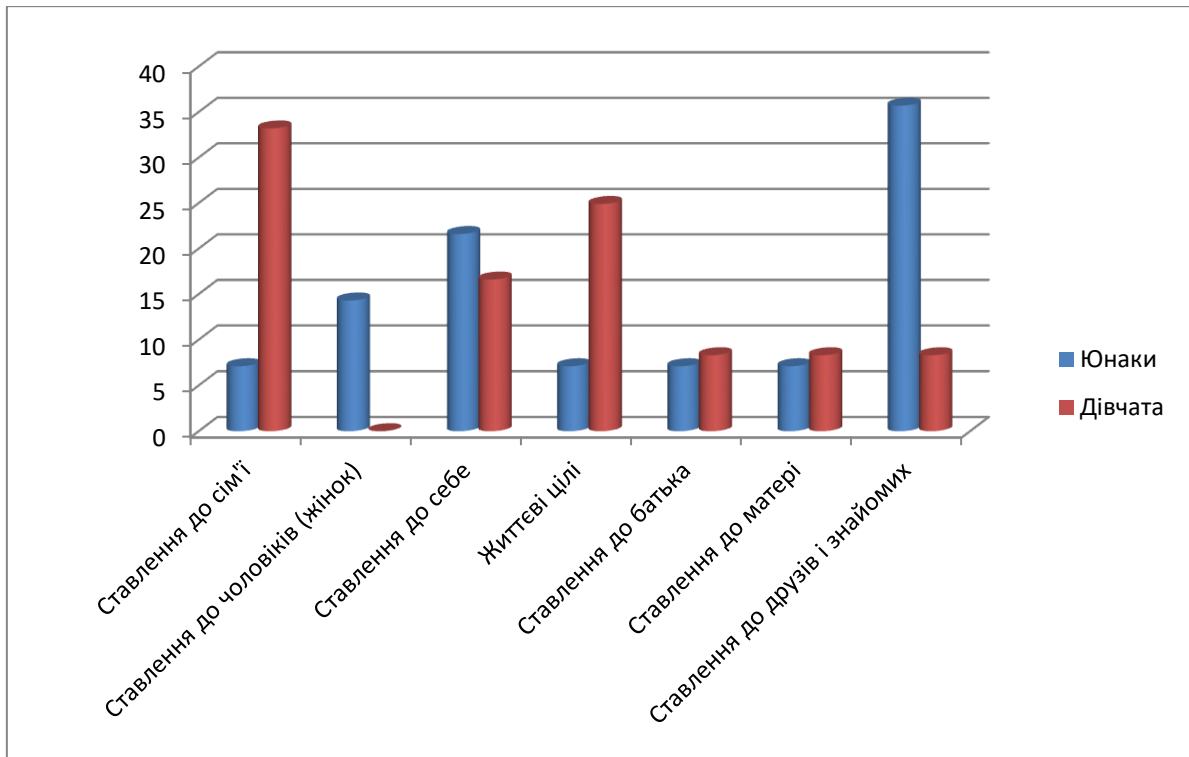

Рис. 3.3. Результати дослідження міжособистісних відносин за методикою незакінчених речень

З метою вивчення показників сенсу життя в ранньому юнацькому віці було використано метод бесіди. Метод бесіди допоміг встановити соціально-психологічну готовність випускника до дорослого життя та виявити показники, які впливають на визначення сенсу життя. – перелік питань у бесіді наприклад: ставлення до сім'ї, ставлення до себе, життєві цілі тощо.

Результати дослідження за допомогою методу бесіди представлені в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Результати дослідження соціально-психологічної готовності старшокласника до самостійного життя за допомогою методу бесіди

№ П/п	Група речень	Результати дослідження	
		Юнаки	Дівчата

1	Велика сила духу, знання законів життя і готовність дотримуватись їх	35,7	8,3
2	Освіченість	21,6	16,6
3	Розсудливість	7,1	8,3
4	Здатність до праці	7,1	8,3
5	Особистісна культура	7,1	8,3
6	Готовність до сімейного життя	7,1	33,2
7	Любов і повага до батьків	7,1	8,3
8	Культура спілкування	7,1	8,3

Для наочності зобразимо результати дослідження соціально-психологічної готовності старшокласника до самостійного життя на рис. 3.4.

Як видно з таблиці 3.4, для юнаків вирішальним в підготовці до самостійного життя виступає сила духу та знання законів, у дівчат переважає готовність до сімейного життя та освіченість.

Такий показник, як освіченість також має високі результати у порівнянні з іншими напрямками дослідження, що мають приблизно рівний розподіл. Та у рівному ступені проявлені у юнаків та дівчат.

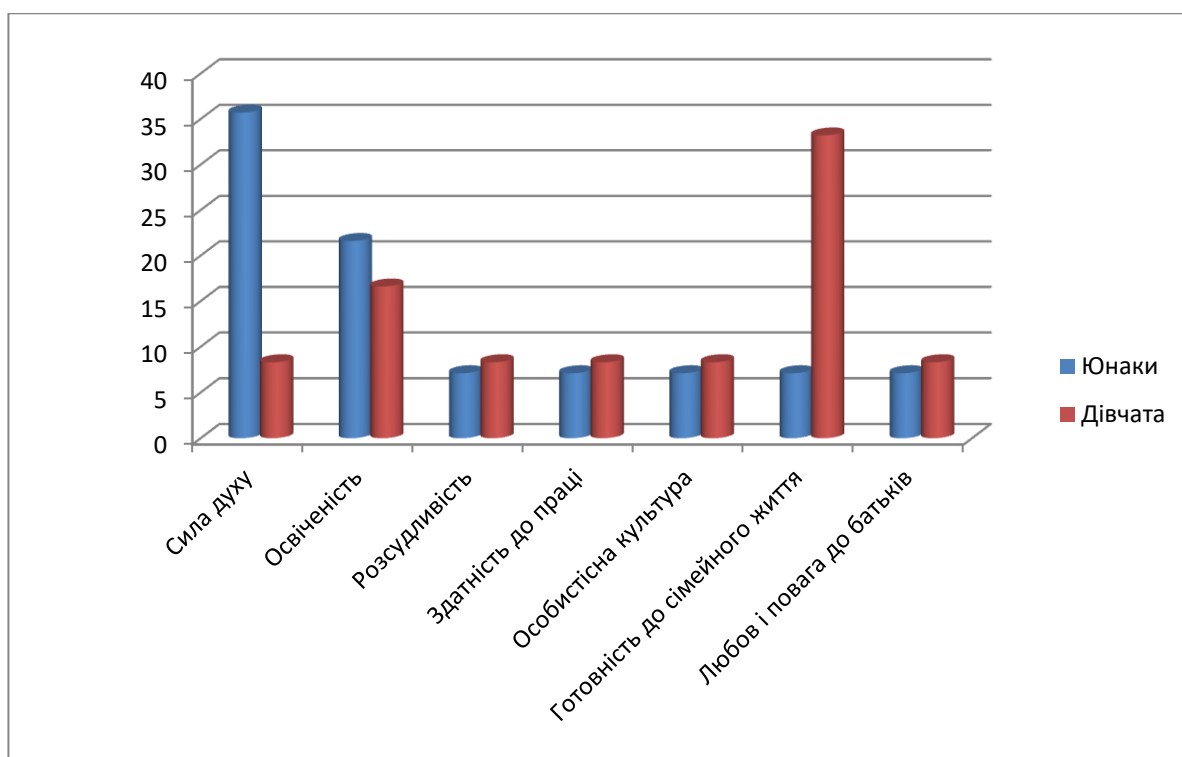

Рис. 3.4. Результати дослідження соціально-психологічної готовності старшокласника до самостійного життя за допомогою методу бесіди

Отже, головним досягненням в соціально-психологічному розвитку старшокласників, в пошуку сенсу життя є внутрішня духовна сила, самоусвідомленість, освіченість, готовність до самостійного дорослого життя, здатність бути суб'єктом власного життєвого шляху, висока особистісна культура, яка виявляється в усіх сферах їх актуальної життєдіяльності, виразно проектується у майбутнє.

В процесі вивчення психологічних аспектів пошуку сенсу життя ми вирішили звернути увагу на формування локусу контролю у старшокласників.

Діагностику суб'єктивного контролю старшокласників було проведено за допомогою тесту-опитувальника, розроблений Є. Бажіним на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера. Тест-опитувальник представлено в Додатку В.

Результати дослідження за допомогою методики дослідження локусу суб'єктивного контролю старшокласників представлені в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Результати дослідження локусу контролю старшокласників за тестом-опитувальником

Група старшокласників	Рівні локусу контролю		
	Низький рівень інтернальності	Середній рівень інтернальності	Високий рівень інтернальності
	%	%	%
Старшокласники	8,3	58,3	33,2

жіночої статі (n=12)			
Старшокласни ки чоловічої статі (n=14)	49,7	42,6	7,1
Загалом, група старшокласник ів жіночої та чоловічої статі (n=26)	30,8	50,00	19,2

Таким чином, нами було визначено, що у дівчат раннього юнацького віку переважає середній рівень в розвитку інтернальності - 58,3% досліджуваних, тобто поведінка і психологічне почуття відповідальності старшокласниць за неї залежать від конкретних соціальних ситуацій. Крім того, у 4 дівчат – це 33,2 % високий рівень розвитку інтернальності.

У хлопців раннього юнацького віку переважає низький рівень в розвитку інтернальності - 49,7 % досліджуваних, тобто старшокласники не бачать зв'язку між своїми діями і важливими для них подіями життя, вони не вважають себе здатними контролювати розвиток таких подій і гадають, що більшість їх є результатом випадку чи вчинків інших людей. Крім того, у 6 хлопців – це 42,6 % середній рівень розвитку інтернальності.

Загалом, серед досліджуваних старшокласників переважає група учнів з середнім рівнем розвитку інтернальності (50 %). Але, великий відсоток займають досліджувані з низьким рівнем розвитку інтернальності (30,8%).

3.3. Розробка рекомендацій щодо активізації пошуку життєвого сенсу юнаків

Одним з ефективних методів активізації пошуку життєвого сенсу юнаків є підготовка та проведення психологічного тренінгу, спрямованого на краще розуміння особистістю себе, а також на покращення психологічно-емоційного її фону життя. Як відомо, у період юнацтва емоційно-психологічний стан людини є дуже мінливим через високу емоційну вразливість підлітків, тому діяльність психолога також має бути спрямованою на надання необхідної психологічної допомоги молодим людям з метою покращення їх морального стану [16].

Психологічний тренінг є одним із найбільш поширених видів психологічної роботи і є дуже привабливим для осіб за рахунок своєї ефективності, конфіденційності, внутрішньої відкритості, сприятливої психологічної атмосфери, індивідуальної та групової рефлексії. Психологічні тренінги дозволяють ефективно розв'язувати завдання, що є пов'язаними з розвитком навичок спілкування, управлінням власними емоційними станами, самопізнанням і самоприйняттям, особистісним зростанням тощо.

Основними вимогами, яких необхідно дотримувались під час розробки корекційного психологічного тренінгу, є наступні:

- постійний склад групи,
- залучення до роботи з особами тренера, що працюватиме за програмою тренінгу,
- чітко сформульована мета тренінгу,
- визначення просторово-часових умов організації тренінгу,
- дотримання морально-етичних норм під час проведення тренінгу,
- застосування активних методів роботи групи,
- наявність зворотнього зв'язку з учасниками тренінгу,
- створення атмосфери психологічної безпеки, що дозволить учасникам відкрито ділитися власними проблемами, думками та почуттями,

– використання креативного підходу щодо організації тренінгу [49].

Психокорекційна програма тренінгу складається з 5 основних блоків, що мають бути проведені у формі зустрічей, тривалість кожної з яких складає від 2 до 3 годин. Метою впровадження тренінгової програми є покращення рівня самоствалення осіб за рахунок використання методів психокорекційної роботи.

Розглянемо детальніше основні етапи проведення психологічного тренінгу.

Заняття № 1. Знайомство учасників групи з тренером, а також між собою. Ознайомлення учасників тренінгу з правилами групової роботи. Взаємодія учасників тренінгу між собою, а також між тренером і учасниками.

Метою проведення заняття є:

- ознайомлення учасників тренінгу зі змістом корекційної програми та її метою,
- забезпечення запуску групових процесів,
- залучення до проблематики учасників тренінгу,
- формування в учасників тренінгу навички групової взаємодії та

Вправа. Вибір ролі.

Тренер пропонує учасникам групи обмінятися першими враженнями один про одного, дотримуючись правил проведення тренінгу, які зазначені вище. Всі бажуючі учасники тренінгу можуть сісти на стілець презентації, всі інші учасники в цей час мають відповідати на питання про особу, яка знаходиться в центрі.

Заняття № 2. Знайомство з собою.

Метою проведення заняття є створення сприятливих умов для роботи в групі. Учасники мають ознайомитись з принципами роботи психологічного тренінгу. А також здійснити освоєння прийомів щодо проведення

самодіагностики, ознайомитись та засвоїти способи саморозкриття. Ще однією важливою метою проведення другого заняття є зняття емоційного напруження, яке могло виникнути у групі, а також створення сприятливого мікроклімату для роботи групи.

Розглянемо вправу, виконання якої може бути запропоноване на даному занятті.

Вправа. Мої переваги та недоліки.

Тренер пояснює учасникам групи сутність поняття «недоліки», що полягає не в негативних сторонах або якостях особи, а в браку необхідних і бажаних характеристик особистості.

Заняття № 3. Самопізнання.

Проведення даного заняття повинно сприяти формуванню уявлення учасників тренінгу про своє ідеальне «Я», про унікальність та цінність власної особистості, а також створенню мотивації щодо формування самоствавлення особи на основі її внутрішньої системи цінностей, поглядів та переконань.

Метою проведення даного заняття є набуття учасниками тренінгу досвіду публічного виступу перед аудиторією з метою підвищення їх самооцінки, відпрацювання навички впевненої поведінки у суспільстві та самопізнання.

Вправа. Розмова субособистостей.

Тренер розказує членам групи про теорію внутрішніх субособистостей запропонованих дослідником психосинтезу Р. Ассаджіолі, що порушують гармонію всередині особи та здатні викликати внутрішньоособистісні конфлікти. Тренер пропонує учасникам групи розібратися з субособистостями, що живуть всередині кожного, та допомогти знайти контакт один з одним. Всю роботу на занятті необхідно розподілити на

декілька етапів.

Заняття № 4. Самопізнання.

На занятті з самопізнання головним чином має відбуватися формування в учасників уявлення щодо багатоаспектності самоствавлення, а також усвідомлення уявлення про себе в очах інших осіб, мають бути сформовані шляхи саморозвитку особистості.

Метою проведення даного заняття є формування загального бачення самоствавлення та позитивного мислення кожного учасника, формування адекватного ставлення до сприйняття та оцінювання особистості іншими, розвиток позитивного самоствавлення. На занятті буде проведено декілька вправ, розглянемо кожну з них детальніше.

Вправа 1. Події мого життя

Тренер пропонує учасникам групи розгорнути свої стільці спиною до центру кола. Таке розташування найбільше відповідає завданню символічного усамітнення учасників, також вони за бажанням можуть закрити очі.

Вправа 2. Малюнок «Мій життєвий шлях»

Після плавного виходу з вправи щодо спогадів минулого тренер пропонує взяти учасникам аркуші паперу та олівці, не розмовляючи з іншими учасниками, вони мають відобразити на малюнку власний життєвий шлях, який вони пройшли до теперішнього моменту, а також зобразити ті події, що приходили до уваги в процесі виконання попередньої вправи. На створення малюнку відводиться приблизно 15 хвилин.

Заняття № 5. Рефлексія. Зворотній зв'язок. Підведення підсумків.

Метою проведення даного заняття є поглиблення процесів саморозкриття особистості учасників тренінгу. Робота на занятті є направленою на отримання позитивного зворотного зв'язку з метою зміцнення самооцінки та актуалізації особистісних ресурсів, пізнання себе за допомогою учасників групи. Розглянемо вправу, що може бути запропонованою до виконання на даному занятті.

Вправа 1. Подяка за досвід

Вправа 2. Підведення підсумків

Таким чином, проходження учасниками групи запропонованого тренінгу має на меті налагодження їх психоемоційного фону, а також сприяє кращому розумінню себе та власних особливостей, що сприяє розумінню особистістю власних життєвих цінностей та сенсу життя.

Висновки до розділу 3

В результаті проведеного емпіричного дослідження були зроблені наступні висновки: юнаки-старшокласники серед термінальних цінностей життя виділяють матеріально забезпечене життя (20,5%), здоров'я (18,0%), у свою чергу дівчата-старшокласниці віддають перевагу здоров'ю (14,0%), цікавій роботі (13,0%) та любові(12,0%). Юнаки серед інструментальних цінностей життя виділяють ефективність в справах (23,0%), незалежність (19,0%) та життєрадісність (13,0%), дівчата віддають перевагу акуратності (15,0%), вихованості (13,0%) та чуйності (14,0%). В міжособистісних відносинах велику значимість для юнаків відіграють ставлення до друзів

(35,7%), в міжособистісних відносинах велику дівчата віддають перевагу ставленню до сім'ї (33,2%). Для юнаків вирішальним в підготовці до самотійного життя виступає сила духу та знання законів, у дівчат переважає готовність до сімейного життя та освіченість. У дівчат раннього юнацького віку переважає середній рівень в розвитку інтернальності - 58,3% досліджуваних, тобто поведінка і психологічне почуття відповідальності старшокласниць за неї залежать від конкретних соціальних ситуацій. Крім того, у 4 дівчат – це 33,2 % високий рівень розвитку інтернальності.

У хлопців раннього юнацького віку переважає низький рівень в розвитку інтернальності - 49,7 % досліджуваних, тобто старшокласники не бачать зв'язку між своїми діями і важливими для них подіями життя, вони не вважають себе здатними контролювати розвиток таких подій і гадають, що більшість їх є результатом випадку чи вчинків інших людей. Крім того, у 6 хлопців – це 42,6 % середній рівень розвитку інтернальності.

Серед досліджуваних старшокласників переважає група учнів з середнім рівнем розвитку інтернальності (50 %). Але, великий відсоток займають досліджувані з низьким рівнем розвитку інтернальності (30,8%).

Таким чином, головним досягненням в соціально-психологічному розвитку старшокласників, в пошуку сенсу життя є внутрішня духовна сила, самоусвідомленість, ціннісні орієнтації, освіченість, готовність до самотійного дорослого життя, здатність бути суб'єктом власного життєвого шляху, висока особистісна культура, яка виявляється в усіх сферах їх актуальної життєдіяльності, виразно проектується у майбутнє.

У даному розділі було розроблено практичні рекомендації щодо активізації процесу пошуку сенсу життя шляхом залучення їх до участі у психологічному тренінгу. Психологічний тренінг є одним із найбільш поширених видів психологічної роботи і є дуже привабливим для осіб за рахунок своєї ефективності, конфіденційності, внутрішньої відкритості, сприятливої психологічної атмосфери, індивідуальної та групової рефлексії.

Психологічні тренінги дозволяють ефективно розв'язувати завдання, що є пов'язаними з розвитком навичок спілкування, управління власними емоційними станами, самопізнанням і самоприйняттям, особистісним зростанням, що у свою чергу сприятливо впливає на розуміння сенсу власного життя.

ВИСНОВКИ

У нашому дослідженні було виконано наступні завдання:

- проведено аналіз наукової літератури з дослідження проблематики сенсу життя особистості;
- визначено особливості процесу пошуку сенсу життя у період раннього юнацтва;
- проведено порівняльний аналіз процесу пошуку життя у юнацькому на дорослому віці;
- проведено емпіричне дослідження ціннісних орієнтацій старшокласників, діагностику міжособистісних відносин, досліджено вплив соціального оточення на визначення старшокласниками сенсу життя;
- розроблено практичні рекомендації щодо активізації пошуку життєвого сенсу юнаків.

Проблема пошуку сенсу життя є актуальною як для осіб юнацького віку, а також для дорослих людей. Кожна особа є здатною усвідомлювати власне життя, а також життя оточуючих людей, виходячи з позиції власного світогляду і свого місця у суспільстві. Формування уявлень людини про ідеали та сенс життя вимагає від неї наповнення їх конкретним змістом. Знаходження сенсу життя є можливим завдяки зв'язку людини з зовнішнім світом, різноманітності суспільних відносин, в яких перебуває людина.

Отже, сенс життя можна визначити як індивідуальну реалізацію людиною її універсального зв'язку з соціумом, за умови визнання цим

соціумом самоцінності особистості, а також розуміння ролі особистості у відносинах «особистість — суспільство».

Протягом юнацького віку особистість досягає, високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує ментальний досвід, уперше масштабно роздивляється свій внутрішній світ, свою індивідуальність, формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах, усвідомлено спрямовує свій погляд у майбутнє, що свідчить про перехід її до етапу дорослості. В період ранньої юності старшокласник опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позиції майбутнього, шукає сенс свого життя.

У ранній юності основними є потреби в самореалізації, самовираженні, з'ясуванні сенсу життя. На основі зовсім нової соціальної мотивації розвитку відбуваються суттєві зміни у змісті і співвідношенні провідних мотиваційних тенденцій. Передусім це виявляється в упорядкуванні, інтегруванні системи потреб і світогляду, який активно формується у цю пору.

Старші школярі не просто пізнають навколишню дійсність, у них виникає потреба сформуванню власні погляди на мораль, на світ, ставлення до нього, розібратись у своїх особистісних і життєвих проблемах. У зв'язку з цим прийняття рішень набуває в них соціального спрямування.

Психологічним новоутворенням періоду раннього юнацтва є особистісне самовизначення підлітка, що у свою чергу виглядає, як потреба підлітків у зайнятті певної внутрішньої позиції дорослої людини, в усвідомленні свого місця у суспільстві, у розумінні себе та своїх можливостей.

Кожен віковий період вносить своєрідний внесок в процес пошуку і становлення оптимального сенсу життя. Зрозуміло, що дитинство не є часом його активного пошуку, проте, це період інтенсивної підготовки психологічного ґрунту, на якому потім відбувається його становлення. Підлітковий вік - час, коли відбувається відміна колишніх цінностей і

прагнень і будується база для майбутнього пошуку сенсу життя; це час, коли співіснують протилежний зміст та час сукупності сенсів, які ще не стали стійкою ієрархією і, в той же час, істотно обумовлюють характер подальшого будівництва сенсу життя.

Юність - період активного пошуку саме оптимального сенсу життя, який ускладнюється однією обставиною: вибір головної лінії життя доводиться на той період, коли у людини ще недостатньо життєвого досвіду і знань, а освітній процес в школі і ЗВО мало готує молоду людину до відповідального кроку - вибору головної лінії свого життя.

Зрілість – це період стабілізації особи, період, коли вже накопичений значний життєвий досвід і, в той же час, зберігається досить далека життєва перспектива. Проте характер такої стабілізації істотно обумовлений своєрідністю формування сенсожиттєвих орієнтації на попередніх вікових етапах. У ряді випадків період зрілості може бути часом руйнування сенсожиттєвих орієнтацій і пошуку нового життєвого сенсу.

У психології особистості та дитячій психології окрема увага приділяється питанню ролі сім'ї у вихованні та формуванні емоційно зрілої особистості, зміцненні її морально-психічного здоров'я.

Таким чином, формування особистості дитини є дуже важливим і вимогливим процесом, основна роль у якому належить безпосередньо найважливішому середовищу її життя та виховання – сім'ї. Створення сприятливих умов, щирий інтерес до життя та особистості дитини є запорукою її успішного формування та позитивно впливає на процес пошуку сенсу життя особистістю, що визначає її подальший життєвий шлях та сприяє своєчасному та адекватному процесу відокремлення юнаків від батьківської родини.

Великого значення в формуванні сенсу життя в ранньому юнацькому віці відіграє спілкування старшокласників з дорослими. Особистісний

розвиток у ранній юності особливо залежить від стосунків з дорослими, які доповнюють спілкування з однолітками.

У роботі було проведено емпіричне дослідження щодо визначення ціннісних орієнтацій старшокласників як показника сенсу життя в ранньому юнацькому віці, виявлення показників соціально-психологічної готовності випускника школи до самостійного життя та дослідження локусу контролю особистості старшокласника

В результаті проведеного емпіричного дослідження були зроблені наступні висновки: юнаки-старшокласники серед термінальних цінностей життя виділяють матеріально забезпечене життя (20,5%), здоров'я (18,0%), у свою чергу дівчата-старшокласниці віддають перевагу здоров'ю (14,0%), цікавій роботі (13,0%) та любові(12,0%). Юнаки серед інструментальних цінностей життя виділяють ефективність в справах (23,0%), незалежність (19,0%) та життєрадісність (13,0%), дівчата віддають перевагу акуратності (15,0%), вихованості (13,0%) та чуйності (14,0%). В міжособистісних відносинах велику значимість для юнаків відіграють ставлення до друзів (35,7%), в міжособистісних відносинах велику дівчата віддають перевагу ставленню до сім'ї (33,2%). Для юнаків вирішальним в підготовці до самостійного життя виступає сила духу та знання законів, у дівчат переважає готовність до сімейного життя та освіченість. У дівчат раннього юнацького віку переважає середній рівень в розвитку інтернальності - 58,3% досліджуваних, тобто поведінка і психологічне почуття відповідальності старшокласниць за неї залежать від конкретних соціальних ситуацій. Крім того, у 4 дівчат – це 33,2% високий рівень розвитку інтернальності.

У хлопців раннього юнацького віку переважає низький рівень в розвитку інтернальності - 49,7% досліджуваних, тобто старшокласники не бачать зв'язку між своїми діями і важливими для них подіями життя, вони не вважають себе здатними контролювати розвиток таких подій і гадають, що

більшість їх є результатом випадку чи вчинків інших людей. Крім того, у хлопців – це 42,6 % середній рівень розвитку інтернальності.

Серед досліджуваних старшокласників переважає група учнів з середнім рівнем розвитку інтернальності (50 %). Але, великий відсоток займають досліджувані з низьким рівнем розвитку інтернальності (30,8%).

Таким чином, головним досягненням в соціально-психологічному розвитку старшокласників, в пошуку сенсу життя є внутрішня духовна сила, самоусвідомленість, ціннісні орієнтації, освіченість, готовність до самостійного дорослого життя, здатність бути суб'єктом власного життєвого шляху, висока особистісна культура, яка виявляється в усіх сферах їх актуальної життєдіяльності, виразно проектується у майбутнє.

У роботі було розроблено практичні рекомендації щодо активізації процесу пошуку сенсу життя шляхом залучення їх до участі у психологічному тренінгу, є одним із найбільш поширених видів психологічної роботи і є дуже привабливим для осіб за рахунок своєї ефективності, конфіденційності, внутрішньої відкритості, сприятливої психологічної атмосфери, індивідуальної та групової рефлексії. Психологічні тренінги дозволяють ефективно розв'язувати завдання, що є пов'язаними з розвитком навичок спілкування, управлінням власними емоційними станами, самопізнанням і самоприйняттям, особистісним зростанням, що у свою чергу сприятливо впливає на розуміння особою сенсу власного життя.